

Zoran Ladić

O PROCESU DEMOKRATIZACIJE U PISANJU
KASNOSREDNJOVJEKOVNIH PRIVATNO-PRAVNIH
BILJEŽNIČKIH ISPRAVA U ISTOČNO-JADRANSKIM
KOMUNAMA

Zoran Ladić
Odsjek za povijesne znanosti
ZPDZ HAZU
Zagreb

UDK 347.961(497.5-13)“12/14”
351.755.6:316.4(497.5-3)“12/14”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 18.6.2014.
Prihvaćeno: 9.10.2014.

Autor u radu razmatra utjecaje i posljedice koji su rezultirali izrazitim porastom broja notarskih isprava u razdoblju od sredine 13. do kraja 15. stoljeća i to u svim urbanim središtima istočnojadranske obale, od Poreča do Kotora. Ovu pojavu nastoji protumačiti kao posljedicu porasta broja bilježničkih kancelarija u komunama i gradovima, utjecajem pravnih odnosno statutarnih odredbi, težnjom pojedinaca da svoje svakodnevno poslovanje zabilježe u obliku privatno-pravnih isprava, ali i intimnom željom za memoriranjem osoba u budućim generacijama. Upravo zahvaljujući *procesu demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava, prije svega serijskih tipova građe, danas su otvorena široka znanstvena prostranstva koja omogućuju istraživanje raznih aspekata urbanog života u razvijenom i kasnom srednjem vijeku.

Ključne riječi: razvijeni i kasni srednji vijek, proces demokratizacije, urbana društva na istočnojadranskoj obali, notarijat, statuti

Uvod

Godine 1988., u knjizi *Death and Property in Siena, 1205 - 1800*, američki povjesničar Samuel K. Cohn, analizirajući oporuke stanovnika Siene kroz spomenuto vremensko razdoblje, prvi je, iako sažeto, izložio ideju o *procesu demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava u urbanim središtima u razdoblju koje je započelo tijekom 13. stoljeća.¹ O istoj je problematici, ne imenujući je spomenutim nazivom, detaljno raspravljao i ugledni francuski medievist Jacques Chiffolleau u jednom od ni-

¹ Samuel K. Cohn, Jr., *Death and Property in Siena, 1205-1800. Strategies for the Afterlife*, Baltimore – London 1988.

za svojih radova vezanih uz oporuke.² Samuel K. Cohn nije posvetio veću pažnju razmatranju problematike *procesa demokratizacije* zbog jednostavne činjenice što se u spomenutoj studiji usredotočio na istraživanje sadržaja oporuka, društvenu strukturu oporučitelja i na promatranje distribucije oporučnih legata u talijanskom gradu Sieni.³ Iako je S. Cohn predložio primjeren naziv za spomenuti proces, a J. Chiffolleau ga je već ranije donekle razmotrio u spomenutoj studiji, nema sumnje da su gotovo svi ozbiljniji povjesničari koji su se bavili ili se bave analizom serijskih tipova izvora, prije svega oporukama i inventarima dobara u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, zapravo uočavali spomenutu ideju *procesa demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava. Tako su, primjerice, medievisti Paul Baur⁴ i Gerhard Jaritz⁵ izradili opsežne studije o materijalnoj kulturi i religioznosti stanovnika južne Njemačke i Austrije u kasnom srednjem vijeku, detaljno razrađujući, za razmatranje *procesa demokratizacije*, osobito važan aspekt društvene odnosno staleške pripadnosti osoba koje su bili oporučitelji, ali *procesu demokratizacije* nisu posvetili istraživačku pažnju.⁶

Dok *proces demokratizacije* prezentiran od inozemne medievistike ovdje promatramo samo obzirom na objelodanjene radove i studije, odnos domaćih medievista prema istom procesu možemo promatrati na dvije razine zbog toga što smo bolje upoznati s hrvatskom historiografskom scenom. Pri tome se prva razina odnosi na autore pojedinih studija i drugih manje ili više opsežnih radova utemeljenih na analizi spomenutog arhivskog gradiva, a druga na nevelik broj hrvatskih znanstvenika koji su uronili u arhivsko gradivo, osobito ono notarsko, i vrijednim radom prezentirali javnosti opsežan bilježnički materijal iz naših gradskih i komunalnih arhiva. U hrvatskoj se medievistici, osobito u posljednjih dvadesetak godina, niz istraživača bavi upravo razmatranjem serijskih tipova izvora u analizi raznih aspekata društvene, religiozne i gospodarske povijesti, ali oni također uglavnom nisu ili su posvetili vrlo

² Jacques Chiffolleau, *La compatibilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 - vers 1480)*, Rome 1980. Najvažniji dijelovi ove studije publicirani su u *Quaderni Storici* (god. 50, br. 2, 1982.) pod nazivom "Perchè cambia la morte nella regione di Avignone alla fine del Medioevo" (str. 449-465).

³ Treba reći da je Samuel K. Cohn pod terminom "serijski tip izvora" smatrao samo oporuke, iako bi se u istu skupinu, bez sumnje, morali uključiti barem i inventari dobara, ako ne i svi bilježnički spisi, i to prije svega zbog njihova formulaičnog karaktera.

⁴ Paul Baur, *Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz, Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen. Neue Folge der Konstanzer Stadtrechtsquellen*, Sigmaringen 1989.

⁵ Gerhard Jaritz, *Zwischen Augenblick und Ewigkeit: Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters*, Wien 1989.

⁶ Tako je, primjerice, u knjizi G. Jaritza pitanje društvenog položaja osoba u urbanim sredinama obrađeno u poglavlju "Eliten und Volk" (*Zwischen Augenblick und Ewigkeit*, str. 127-128) i dijelom u poglavlju "Frauen und Männer" (*Zwischen Augenblick und Ewigkeit*, str. 129-136), ali se pitanje širenja prakse bilježenja privatno-pravnih isprava za osobe iz svih društvenih staleža nije razmatralo.

malo pažnje razmatranju *procesa demokratizacije*.⁷ No, već su tijekom 20. stoljeća pojedini hrvatski povjesničari i drugi znanstvenici, uloživši veliki napor u transkripciju i prezentaciju vrlo bogatog arhivskog gradiva bilježničke provenijencije za pojedine istočno-jadranske komune, nesumnjivo uočili osnove *procesa demokratizacije*, ali ga, u obilju drugih historiografskih problema čije je razrješenje omogućavalo spomenuto gradivo, nisu znanstveno razmotrili.⁸ I svi drugi hrvatski medievisti koji su koristili spomenuto gradivo zasigurno su, već zbog korištenja i raščlambe specifičnih vrsta izvora kakve nalazimo u bilježničkim knjigama, uočili procvat prakse zapisivanja, odnosno stalan porast pisanja privatno-pravnih isprava za osobe oba spola i iz svih društvenih slojeva u razdoblju od sredine 13. do konca 15. stoljeća. No, kako su bili, kako što je već rečeno, usredotočeni na druge istraživačke probleme, *proces demokratizacije* "podsvjesno" su doživljavali isključivo kao izvrsnu prednost koja uvelike olakšava njihov rad na raščlambi pojedinih povijesnih problema.

Upravo zbog slabe istraženosti ideje *procesa demokratizacije* u razvijenom i kasnom srednjem vijeku važno je ukazati na određene aspekte koji *proces demokratizacije* uzdižu na poziciju važnog povijesnog fenomena, a koji je u značajnoj mjeri omogućio i bio preduvjet znanstvene rekonstrukcije europske i hrvatske povijesti, osobito one urbane odnosno komunalne, od sredine 13. do kraja 15. stoljeća. Uostalom, činjenica je da je i sam *proces demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava u bilježničkim kancelarijama gradova i komuna, koliko god taj naziv zvučao teoretski, historiografski odnosno medievistički problem koji zaslužuje pažnju istraživača i potrebno ga je pokušati definirati kao povijesni fenomen koje se zrcalio u svakodnevnom životu stanovnika ne samo urbanih već i ruralnih sredina.

Budući da strani i hrvatski medievisti do sada nisu pokušali izložiti detaljno obrazloženu definiciju *procesa demokratizacije*, a kako je nužno definirati ili barem dati obrise onoga o čemu će u radu biti riječi, nužno je pokušati izložiti osnove toga procesa. Na sreću, zbog bogatih fondova i vrlo dobro sačuvanog arhivskog gradiva, to je moguće učiniti na primjeru hrvatskih povijesnih regija na istočnoj obali Jadrana, osobito za Dalmaciju za čije su komune sačuvani bogati srednjovjekovni bilježnički fondovi, a u manjoj mjeri i za Istru i Hrvatsko primorje, za koje su sačuvani tek fragmenti srednjovjekovnih bilježničkih spisa, i to samo za neke komune.

⁷ Vidi, na primjer: Gordan Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb 2001. Isti je autor objelodanio niz drugih radova radeći i na analizi serijskih tipova vrela. Osobito je zanimljiv: Kvantifikacija svakodnevnice – primjer dubrovačkih krčmi, *Povijesni prilozi*, sv. 39, Zagreb 2010., str. 11-21. "Procesa demokratizacije" dodiruje u neobjelodanjenj doktorskoj disertaciji Goran Budeč (*Svakodnevni život stanovnika Šibenika u drugoj polovini XV. stoljeća u zrcalu inventara i oporuka s posebnim osvrtom na razinu materijalne kulture* neobjavljena doktorska radnja, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2013.).

⁸ Tako je i autor ovog rada u nekoliko objavljenih tekstova spomenuo termin "proces demokratizacije", ali ga nije detaljno obrazložio. Vidi, na primjer: Zoran Ladić, O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 20, Zagreb 2002., str. 1-27, osobito str. 4.

Svakako treba naglasiti da se u *procesu demokratizacije* odražava samosvjestan čin izrastao iz izbora pojedinaca da zapišu svoje privatno-pravne isprave, a koje zrcale njihov privatni, intimni, obiteljski, poslovni i svakodnevni život. Istovremeno, ovaj je proces i čin potrebe odnosno dužnosti pojedinaca da svoje svakodnevno djelovanje u urbanoj (gradskoj ili komunalnoj) zajednici bude zakonski ovjereno i legitimirano, osobito nakon detaljno uređenih odredbi o pisanju privatno-pravnih isprava u statutima istočnojadranskih komuna. Uz to, *proces demokratizacije* zasigurno sadrži i dodatni psihološki sloj izražen kroz instinktivnu, možda i duboko podsvjesnu, želju pojedinaca da budu zapamćeni u sljedećim generacijama, odnosno da ih se u budućnosti sjećaju njihovi nasljednici, prijatelji i sugrađani. Dok je u razdoblju od 9. do 12. stoljeća sve spomenuto bilo isključivi privilegij pripadnika najviših društvenih staleža, kako svjetovne tako i crkvene hijerarhije, od sredine 13. stoljeća pismo postaje oružjem koje stanovnici svih staleža urbanih sredina svjesno koriste i u cilju sjećanja, odnosno memoriranja njihova imena u budućim generacijama. No, za razliku od *procesa demokratizacije* koji se izražava kroz bilježenje privatno-pravnih isprava stanovnika svih staleža i obaju spolova, memoriranje sadrži novu dimenziju samosvijesti pojedinaca koja se zrcali u želji da se njihovo ime zabilježi na javnom mjestu – na lokalnom crkvenom groblju, odnosno nadgrobnoj ploči ili na umjetničkom djelu koje su izradili. Prvo takvu težnju uočavamo kod vrhunskih majstora, prije svega kipara, razvijenog i kasnog srednjeg vijeka koji, kao što je istaknuo Umberto Ecco, svim snagama, unatoč čvrstoj, prije svega financijskoj, ovisnosti o naručiteljima odnosno klijentima,⁹ nastoje izaći iz anonimnosti i dostići javno priznanje svoje nadarenosti kroz zapisivanje njihovih imena na djelima koja su stvorili.¹⁰ Tijekom 14. i 15. stoljeća težnja pojedinaca iz elitnih, ali i srednjih i nižih društvenih slojeva u komunama i gradovima – građana, seljaka, trgovaca, obrtnika – da ostanu u sjećanju svoje djece ili prijatelja, dakle barem unutar nuklearnih ili širih obitelji, postaje sve izraženija.¹¹ Tako se pitanje memoriranja neke osobe među pripadnicima sljedećih genera-

⁹ Zapravo su klijenti, osobito naručitelji nadgrobni ploča u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, bili oni koji su žudili za memoriranjem.

¹⁰ Kao određeni vremenski početak izlaska umjetnika iz povijesne anonimnosti u našim krajevima mogli bismo uzeti čin majstora Radovana koji je 1240. godine na luneti portala katedrale sv. Lovre u Trogiru u vječnost zapisao svoj rad na portalu riječima: *FUNDANTUR UALUE POST PARTUM UIRGINIS ALME PER RADUANUM CUNCTIS HAC ARTE PRECLARUM UT PATET EX IPSIS SCULPTURIS ET EX ANAGLIPHIS ANNO MILLENO DUCENO BISQUE UICENO PRESULE TUSCANO FLORIS EX URBE TREGUANO.*

¹¹ Težnja pojedinaca da ostanu memorirani nije bila vidljiva samo u ispravama pisanim na papiru. Poznati su epigrafski spomenici na kojima se spominju imena hrvatskih vladara kao što su knezovi Trpimir ili Branimir, i crkvene hijerarhije već od ranog srednjeg vijeka. No, od 14. stoljeća sve češće nalazimo nadgrobne ploče, ne samo hrvatskih magnata ili crkvenih velikodostojnika, već i pripadnika patricijata na kojima je majstor uklesao najvažnije informacije o preminuloj osobi, a od 15. stoljeća takvi natpisi postaju sve učestaliji. Tako je, primjerice, znameniti umjetnik Andrija Aleši u ožujku 1453. sklopio s rapskim patricijem Kolanom *de Cernotta* posao, kojim se *Andrea Alesii de Duratio lapicida et habitator Spallati* obvezao tom rapskom patriciju unutar vremenskog roka od jedne i pol godine, prema svome nacrtu (kojeg je pritom dao na uvid prisutnim svjedocima), sazidati kapelu u franjevačkoj crkvi sv. Ivana Evanđelista. Kapela je trebala

cija dodiruje i isprepliće s procesom demokratizacije u pisanju privatno-pravnih isprava, ali se ipak treba promatrati kao zaseban proces koji se počeo oblikovati otprilike u istom razdoblju.

Preduvjeti ostvarenja procesa demokratizacije u pisanju privatno-pravnih isprava u razvijenom i kasnom srednjem vijeku

Ako bismo pokušali odrediti povijesne preduvjete koji su doveli prvo do nastanka, a zatim i do nezaustavljivog širenja procesa demokratizacije u pisanju privatno-pravnih isprava na prostoru Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre, mogli bismo izdvojiti nekoliko pretpostavki koje su postavile temelje i snažno potaknule širenje ovog procesa: 1. razvitak urbanih sredina i porast složenosti svih aspekata svakodnevnog života u urbanim sredinama, koji je bio uvjetovan povećanjem broja stanovnika, jačanjem njihova gospodarskog značaja gradova i komuna, povećanjem broja gradskog i komunalnog stanovništva i sve većom složenošću urbanog gospodarskog života; 2. pojava i snažan razvitak svjetovnog bilježništva, velikim dijelom i kao posljedice gore spomenutog, a koja će u razvijenom i kasnom srednjem vijeku imati nemjerljivu važnost za svakodnevno funkcioniranje složenih urbanih društava od kojih su neka na istočnoj jadranskoj obali imala i blizu 10.000 stanovnika;¹² 3. kodifi-

služiti *ad laude et memoria* ("na slavu i sjećanje") njezinog naručitelja, Cvito Fisković, *Andrija Aleši i drugi majstori na Rabu*, u: Cvito Fisković i Kruno Prijatelj, *Albanski umjetnik Andrija Aleši u Splitu i Rabu*, Split 1948., str. 14-15, bilj. 91. Naravno, moglo bi se spomenuti još niz sličnih primjera iz kasnog srednjeg vijeka, ali u 15. stoljeću počinje daljnji i vrlo značajan pomak u memoriranju pojedinaca. Naime, tada započinje potpuno razbijanje okvira društvene pripadnosti i materijalnog bogatstva kao preduvjeta za pamćenje neke osobe. Tako sredinom 15. stoljeća prvi puta susrećemo i pripadnika ruralnog djela komune, seljaka iz sela u distriktima koji usvoje ime nastoje uklesati u kamen kako bi bili upamćeni i ostali memorirani u svojoj obitelji, u selu ili u župi. Dodatno iznenađenje predstavlja činjenica da se nije radilo o bogatom muškarcu, nego o ženi. Naime, godine 1452. Dobra, kći neke Maruše i udovica Ivana Stančića *de villa Srma* u šibenskom distriktu, odredila je svojom oporukom (*breuiarium testamenti*) da se četvrtina svih njezinih dobara ima dati za *aptari vna sua sepultura posita in ecclesia sancte Marie de Srma et super ipsa ponetur una planea lapide*, a na nadgrobnoj ploči je zasigurno bilo uklesano i Dobrino ime. *Breuiarium testamenti quondam Dobre filie cuiusdam Marusse et olim vxoris Iohannis Stanchich de villa Srma*. Državni arhiv u Zadru (dalje: DAZd), Šibenski bilježnici (dalje: ŠB), Karatus Vitale, kut. 16/II, sv. 15.IVa, fol. 24v. Vrlo je vjerojatno da je sličnih slučajeva bilo i u selima u distriktima drugih dalmatinskih komuna, vjerojatno i ranije. U svakom slučaju, intimna želja za "vječnim sjećanjem" u to vrijeme, a možda i ranije, više nije ovisila niti o pripadnosti društvenoj eliti niti o spolu, što očito pokazuje da se radi o značajnom psihološkom i mentalnom pomaku u psihološkoj intimi srednjovjekovnih ljudi.

¹² Prema izračunima T. Raukara Zadar je u 14. stoljeću imao oko 8.000 stanovnika. Tomislav Raukar, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, *Historijski zbornik*, god. 33-34, br. 1, Zagreb 1980.-1981., str. 156-157. Vidi također: Šime Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, Zagreb – Zadar 1999., str. 19. S druge strane, Maren Frejdenberg procijenio je broj stanovnika Zadra u 14. st. na 10.000 stanovnika, dakle petinu više od drugih procjena. Vidi: Maren M. Frejdenberg, *Srednjovjekovni dalmatinski grad i društveni tipovi*, *Mogućnosti*, god. 19, br. 1, Split 1972., str. 89. Prema izračunima Dušana Mlacovića, na cijelom je otoku Rabu u 12. i 13. stoljeću živjelo približno 6.000 stanovnika, a u 14. stoljeću, prije pojave Crne smrti, čak do 7.000 stanovnika. Doduše, to je bila populacija i grada i distrikta. Dušan Mlacović, *Gradani plemići: pad i uspon*

ciranje gradskih i komunalnih zakonika, odnosno statuta, koje je započelo u drugoj polovici 13. stoljeća, a u kojima su, kroz knjige i odredbe detaljno uređivani svi aspekti svjetovnog društvenog, gospodarskog, administrativnog, privatnog, nasljednog, kaznenog prava i drugo.

U začetku nastanka *procesa demokratizacije*, barem u zapadnoj Europi, svakako stoji snažan razvitak gradova, njihova sve jača privlačnost za sve pokretljivije pojedince i obilježena znamenitom uzrečicom *Stadtluft macht frei nach Jahr und Tag*,¹³ što je dovelo do znatnog povećanja urbanog stanovništva. Istovremeno se nastavlja proces socijalne stratifikacije, pa su stanovnici u našim gradovima i komunama već od sredine 13. stoljeća u vrelima gotovo redovito društveno definirani prema staleškoj pripadnosti kao *civis*, *habitor/habitatrix*, *incola*, čemu su tijekom 14. stoljeća pridodani i *nobilis civis* odnosno *nobilis domina*, a čime je također označavan društveni i politički utjecaj pojedinaca u urbanim sredinama od Poreča do Kotora. No, to je vrlo pojednostavljena slika društvene i staleške uređenosti dalmatinskih, kvarnerskih i istarskih komuna u promatranom razdoblju jer istraživač već od druge polovice 14., a osobito tijekom 15. stoljeća, nerijetko nailazi na pojmove kao što su *civis et habitator/habitatrix*, *nunc* ili *ad presens habitator/habitatrix*, *habitor/habitatrix in burgo*, *habitor/habitatrix in districtu* i tako dalje. Naravno, svaki je od ovih pojmova, detaljno zapisivan od strane komunalnih bilježnika, simbolizirao točno određene društvene i pravne obveze, odnosno prava i privilegije pojedinaca. Uz to, češće tijekom 14. i 15. negoli u 13. stoljeću, pojavljuju se i druge titule ili pridjevci koji su na poseban način odražavali stav komunalnih vlasti i stanovnika prema pojedincima. Primjerice, pojačanu društvenu stratifikaciju označavali su pojmovi kao *ser* i *domina*, koji su ponekad bili privezani uz pripadnike patricijata, ali povremeno i uz istaknute svjetovne osobe – bogate obrtnike i trgovce, medicinske djelatnike, umjetnike i njihove supruge i druge ženske članove nuklearnih obitelji – koje su pripadale građanskom staležu ili skupini *forenses* i *habitatores*.¹⁴ Sve složenija društvena stratifikacija izražena je i pojmo-

rapskog plemstva, Zagreb 2008., str. 51, 54, 160-161. Godine 1553. otok i grad Rab su, prema podacima mletačkog sindika Giovannija Battiste Giustiniana, imali zajedno samo 3.500 stanovnika. Tomislav Raukar, Rab sredinom XV. stoljeća, *Croatica christiana periodica*, god. 22, br. 42, Zagreb 1998., str. 28. To je znatno manje od broja rapskog stanovništva u 15. stoljeću, kada je ono brojilo otprilike 4.000-5.000 stanovnika. I broj splitskog urbanog stanovništva je u 15. i 16. bio je nešto veći negoli u 14. stoljeću, pa je tako grad Split 1525. imao oko 5.000, a u distriktu je 1557. živjelo 1.551 stanovnika. Tomislav Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovici XVI. stoljeća, *Historijski zbornik*, god. 35, br. 1, Zagreb 1982., str. 62. No, najvažnije je istaknuti da se grad Split brojem stanovnika koji je imao u 14. stoljeću u potpunosti uklapao u populacijski prosjek europskih urbanih sredina tog razdoblja kada je "golema većina evropskih gradova imala do 5.000 stanovnika" (Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, str. 156).

¹³ Pritom se misli da su neslobodni pojedinci dobivali osobnu slobodu kada su u nekom gradu proveli godinu i jedan dan.

¹⁴ Problematiku društvenog i kulturnog položaja te ugleda trgovaca u dalmatinskim komunama s posebnim obzirom na Zadar u kasnom srednjem vijeku izvrsno je obradila Florence Sabine Fabijanec u radu Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca u XIV. i XV. stoljeću, *Zbornik OPZ HAZU*, sv. 22, Zagreb 2004., str. 55-120, posebice str. 68-71.

vima kao što su *prudens vir*, *providus vir*, *circumspectus vir*, *egregius vir* ili *discretus vir*, a koje su u ispravama, ne bez razloga, zapisivali bilježnici u želji da istaknu osobit društveni položaj pojedinaca zaslužen stečenim znanjem, bogatstvom, mudrošću, poznavanjem zakona, diplomatskim vještinama, moralnim ugledom u komunalnoj ili gradskoj zajednici i slično. I za niže slojeva društva u bilježničkim spisima nalazi se raznoliko nazivlje za osobe koje su bile pozicionirane pri ili na samom dnu gradske i komunalne društvene stratifikacije. Tako nerijetko nailazimo na pojmove *servi*, *ancille*, *famuli* i *famule*, čiji je položaj do konca 13. stoljeća bio ropski, ali tada, djelom pod utjecajem tzv. "socijalnog kršćanstva", a prije svega kroz propovjedi franjevaca i dominikanaca, dolazi do učestalog oslobađanja osoba u takvom položaju, o čemu najbolje svjedoče brojne dubrovačke oporuke s kraja 13. stoljeća. Tijekom 15. stoljeća u vrelima se ponovno sve češće spominju robovi, ali su to sada osobe zarobljene od Osmanlija, zbog nemogućnosti plaćanja otkupnine, pretvorene u robove. Osobito su česti primjeri navedeni u izvorima vezanima uz distrikte dalmatinskih komuna i područja hrvatskih županija kao što su Lička i Lučka, a u njima se često navodi da su pojedinci *abducti a Turcos*.¹⁵ No, u osnovi tijekom 14. i 15. stoljeća *servi* i *ancille*, *famuli* i *famule* postaju sloj slugu ili kućne posluge u bogatim patricijskim ili građanskim obiteljima.¹⁶ Sada se sve češće u privatno-pravnim ispravama spominju *baiula*, *baba*

¹⁵ Tako se u nizu brevijara, zabilježenih u drugoj polovici 15. stoljeća za seljake iz šibenskog zaleđa, spominju osobe koje su Osmanlije odveli u ropstvo. Bilježnik Ante Campolongo prvi je takav brevijar sastavio u listopadu 1470. za Maricu *vxoris Dragisse Iadrieuich abducti a Turcis de Tutizaina* (Tutičane – selo ispod Bribira). DAZd, SŠB, Ante Campolongo (dalje: AC), br. 11/III, vol. 10.VII.b, fol. 29. U siječnju 1479. isti je bilježnik zapisao brevijar za Maricu *vxor olim Jurichi filii condam Ioannis Sarich de Sliueno* (Slivno kod Trogira) *abducti a Turci*. DAZd, SŠB, AC, br. 11/III, vol. 10.VII.b, fol. 16. U šibenskim vrelima nalazimo niz sličnih podataka iz ovog razdoblja. I drugi hrvatski krajevi proživljavali su sličnu sudbinu. U travnju 1495. godine lički plemić Petar Petrićević "iz Radine" sklopio je ugovor kojim prodaje neke zemlje kako bi oslobodio sina iz osmanlijskog ropstva. Petar zbog toga prodaje plemiću Jurju Milečiću iz Sebidraže dio svoje plemenštine kako bi otkupio svoga sina. Zato pred ličkim rotnim stolom moli: "K'neže i suci i vladanj'e, moja gos'podo! Pitam' u Boga i u vas' zakona, da bis'te mi dali / to, ča je vaš zakon'. Otil' bih' prodati plemen's'ćine moje i otil' bih' od'kupiti sina is' tur's'ke ruke". *Acta croatica. Hrvatski spomenici*, sv. 1, prir. Stjepan Ivšić – Josip Bratulić, rukopis predan u tisak, dok. 141.

¹⁶ Jedan od najboljih pokazatelja promjene odnosa između patricijata i skupine *servi*, *famuli* i *ancille* onaj je sačuvan u dubrovačkim oporukama s konca 13. stoljeća. Naime, u čak 16 slučajeva u tom razdoblju dubrovački patriciji i patricijke darovali su svojim dotadašnjim robovima (*servi*) osobnu slobodu. Svrha i misao ovih legata *pro anima* ponajbolje je sažeta u riječima Dobre, kćeri pok. Domanje de Guerero, koja određuje da se poslije njene smrti oslobodi ropkinja Bogdana "za ljubav Bogu i spas moje duše", *pro amore Dei et anime mee remedio*. Josip Lučić, Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomasina de Savere 1282-1284. *Diversa cancellariae I* (1282-1284). *Testamenta I* (1282-1284), *Monumenta historica Ragusina*, sv. 2, Zagreb 1984., str. 331. Ipak, možda najslikovitije primjere nalazimo u oporuci trogirskog biskupa Nikole Kažotića zapisane 1370. godine. Nikola je svojim slugama (*servi* i *famuli*) ostavio ukupno devet novčanih legata čija se vrijednost kretala od jednog do 100 dukata. Primjerice, Nikola je odredio da se 100 dukata ima darovati *camera Apostolice sedis*, ali ako se to iz nekog razloga ne bi učinilo, tada se ista svota ima darovati trogirskim *pauperes Christi*. Uz neke je sluge nesumnjivo bio osobno čvršće vezan, pa je tako služavki Stoji darovao priličnu svotu novaca *pro anima sua ac etiam pro salario et mercede ipsius Stoe*, a služavki Ruci *boues duos*. Svom slugi Prfši također je darovao deset dukata, a *famulus*

nutrix, odnosno dojilje djece iz bogatih obitelji i *servicialie* kao služavke. Pored njih, pojam *famulus* tijekom 14. i 15. stoljeća pretvara se u novi društveni sloj osoba kao što su šegrti odnosno naučnici (nerijetko zvani i *discipuli*), pomoćni radnici obrtnika i trgovaca ili slugu u kućanstvima. Konačno, na dnu komunalnih i gradskih sredina u bilježničkim se spisima nerijetko spominju i domaći ljudi koji su, bilo sudbinom bilo osobnim životnim greškama, živjeli na rubu društva, neprimjetno proseći na frekventnim mjestima gdje se odvijao javni život – na gradskim trgovima i pred crkvama, a noći provodeći u hospitalima, koje su utemeljivale gradske vlasti, ali još češće bogati pojedinci i bratovštine.¹⁷ Uz ove anonimne osobe, koje se u bilježničkim vreli-ma nikada ne spominju imenom već pod grupnim nazivom *pauperes* ili *pauperes Christi*, na krajnjem rubu urbanog društva životario je i anonimni sloj zaraženih gubom (*leprosi*), a koji su jedino utočište nalazili u leprozorijima, srednjovjekovnim bolnicama izgrađenim za njih na izoliranim mjestima izvan gradskih zidina. S obzirom na ovdje promatrani proces demokratizacije važno je istaknuti da su za osobe iz svih spomenutih društvenih slojeva, izuzev onih na rubu društva ili isključenih iz njega, sastavljane bilježničke privatno-pravne isprave, što pokazuje koliki je odmak od ranijih vremena, do početka 13. stoljeća, u tom smislu učinjen u razdoblju od druge polovice 13. do kraja 15. stoljeća. Proces demokratizacije u pisanju privatno-pravnih isprava zrcali se u još jednom segmentu koji pokazuje da su tim procesom bili obuhvaćeni svi društveni slojevi komuna. Oslanjajući se u osnovi na prežitke antičkog municipalnog sustava, naše komune i gradovi imali su i veće ili manje distrikte, odnosno područja sa zemljišnim posjedima koja su pripadala nekoj urbanoj sredini, koja su je okruživala, smještena na kopnu i/ili na otocima i koja su sa urbanim sredinama činila jedinstven cjelinu i čvrstu zajednicu odnosno komunu. Zbog toga se već od dru-

Klapčo dobio je konja imenom Črnko. Zoran Ladić, Prilog životopisu trogirskog biskupa Nikole Kažotića (1362.-1371.), *Croatia Christiana periodica*, god. 24, br. 35, Zagreb 2000., str. 17. O promjenama u pristupu bogatijih prema siromašnima, u njihovu doživljaju siromašnih, pa tako i kućne posluge, zorno kazuje i jedna poslovice koju nalazimo u bilježničkoj knjizi bužetskog bilježnika Martina Sotolića. Naime, u jednoj ispravi sastavljenoj 1499. godine *dominus presbiter Quirinus Iermani* izrekao je da, zato što *omnis labor optat premium* te zbog toga što mu je njegova služavka (*seruitrix*) Klara, kći pokojnog Marina Sustanića *bene ac diligenter per annos circa decem et octo* vjerno služila, ostavlja istoj Klari *mediam domum muro fabricatam* te još nekoliko predmeta. Mirko Zjačić, Notarska knjiga bužetskog notara Martina Sotolića (Regestum imbreviaturarum Martini Sotolich notarii Pinguentini) 1492-1517. godine, Monumenta historico-juridica Slavorium Meridionalium, sv. 13, Zagreb 1979., str. 346-347. Ovaj primjer pokazuje da se od konca 13. stoljeća do kraja srednjega vijeka odvijao specifičan proces sve intimnijeg odnosa prema slugama i služavkama (i općenito siromašnima), značajno protkan religioznošću tog doba, koji je doveo do potpuno novog mentalnog doživljaja slugu i siromašnih u istočnojadranskim komunama.

¹⁷ U tom je smislu jedan od najljepših primjera onaj jednog od najbogatijih rapskih patricija 15. stoljeća – Petra de Zaro. Raspoložujući golemim bogatstvom, ali i snažnom željom da Rabu ostavi hospital za siromašne i bolesne, on je u razdoblju od 1450. do 1464. godine sastavio pet oporuka i dva kodicila u kojima središnje mjesto zauzima darivanje novca i velikih zemljišnih posjeda za izgradnju novog rapskog hospitala. DAZd, Rabski bilježnici, Toma Stančić, kut. 2, sv. IV, fol. 1168v-1169v; kut. 2, sv. VIII, fol. 108r-110r; kut. 2, sv. VIII, fol. 122v-123v; kut. 2, sv. VIII, fol. 125r-126; kut. 2, sv. XI, fol. 158v-160v; kut. 2, sv. XI, fol. 176r.; kut. 2, sv. XI, fol. 176v.

ge polovice 13. stoljeća u bilježničkim vrelima sve češće pojavljuje još jedan društveni sloj poznat pod nazivom *villicus/villici* ili *villani*, odnosno stanovnici sela u komunalnim distriktima koji su, poštujući odredbe komunalnih statuta, sastavljali privatno-pravne isprave u kancelarijama komunalnih bilježnika.

Drugi važan povijesni trenutak u jačanju *processa demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava svakako je kodificiranje temeljnih komunalnih i gradskih zakona – statuta. Naime, ubrzo nakon što su se na Apeninskom poluotoku od ranog 13. stoljeća u većim i srednjim gradovima počeli zapisivati,¹⁸ ne više samo pojedinačni *capituli*, već znatno kompleksniji komunalni i gradski zakoni odnosno *libri statutorum*,¹⁹ temeljeni na starom običajnom pravu, i na našoj obali se već od sedamdesetih godina 13. stoljeća, znatno ranije negoli u drugim europskim urbanim sredinama, počinju kodificirati statuti po ugledu na apeninske, ali i nadahnuti specifičnim mikroprostornim specifičnostima i povijesnim okolnostima.²⁰ Iako u drugačijim okolnostima, jedan od najvažnijih preduvjeta *processa demokratizacije* u srednjem vijeku bilo je organiziranje stabilnog europskog društva sa, što je osobito važno, sve jačim značajem malih, srednjih i velikih urbanih sredina od razdoblja tzv. renesanse 12. stoljeća, a koji su postali nositelji najvažnijih gospodarskih djelatnosti – obrta i trgovine koja oživljava kako na obnovljenim kopnenim cestovnim pravcima (primjerice *Via Francigena*) tako i na tradicionalnim pomorskim putovima diljem Mediterana. Prostorni radijus trgovačke aktivnosti pojedinih naših gradova i komuna ovisio je o raznim predispozicijama, ali prije svega o geostrateškom položaju i broju stanovnika. U europskoj je medievistici prihvaćena podjela o malim (do 2.000), srednjim (do 5.000) i velikim gradovima (do 10.000 stanovnika). Koliko god se ove brojke iz današnje perspektive čine malenima, za razdoblje od 13. do kraja 15. stoljeća one su bile značajne i bitno su utjecale na složenost društva i odnosa među pojedincima s obzirom na svakodnevni život.

Jedna od najvažnijih posljedica jačanja važnosti gradova i komuna bila je pojava institucije notarijata, a koja je imala najvažniju ulogu u postavljanju temelja za procvat *processa demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava. Naime, čak i u maloj komuni ili gradu od samo 2.000-3.000 stanovnika,²¹ u kojima se kontinuirano mogu promatrati raznolike svakodnevne aktivnosti pojedinaca iz raznih druš-

¹⁸ Već 1229. godine pojavljuju se, kroz razne kapitule, obrisi statuta Bologne nastalog zajedničkim djelovanjem komunalnih vlasti kao i pravnika znamenite đenovske pravne škole. Vito Piergiovanni, *L'organizzazione dell'autonomia cittadina. Gli statuti di Albenga del 1288, Fonti per la storia della Liguria*, sv. 3, Genova 1995., str. XIV.

¹⁹ Isto, str. X.

²⁰ Tako su, primjerice, veliki utjecaj na stvaranje statuta u gradovima talijanske pokrajine Ligurije imali odnosi između Svetog Rimskog Carstva i talijanskih gradova kao što su Genova i drugi. Sve snažniji zamah gospodarstva u gradovima i povećanje broja stanovnika s jedne strane i snažan pritisak Carstva radi zadržavanja kontrole nad gradovima, osobito u vrijeme Fridrika II. Hohenstaufovca, bitno je utjecao na stvaranje *libri statutorum* kao kao zakonskog temelja gradskih autonomija. Isto, str. XII-XIII.

²¹ Toliko su stanovnika u pojedinim razdobljima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka imali Šibenik ili Trogir.

tvenih staleža, bilo je nemoguće pravno regulirati raznovrsne svakodnevne odnose među pojedincima bez uvođenja institucije javnog notarijata.²² Kada je u 13. stoljeću započeo procvat institucije bilježništva na Apeninskom poluotoku kao i na cijelom Mediteranu,²³ došlo je do snažnog priljeva vještih i učenih svjetovnih profesionalaca (učitelja, komunalnih administrativnih djelatnika, liječnika, umjetnika i drugih) prema dalmatinskim, kvarnerskim i istarskim komunama, a radilo se uglavnom, kako svjedoče onovremena vrela, o strancima koji su dolazili iz Italije.²⁴ Slijedeći takav trend, od samih početaka ustanove komunalnog notarijata u urbanim sredinama na istočno-jadranskoj obali i pojave prvih profesionalnih bilježnika (*imperiali auctoritate notarius, apostolica auctoritate notarius, notarius publicus*) u drugoj polovici 12. stoljeća, a zatim i tijekom 13. stoljeća, razvidna je dominacija bilježnika podrijetlom iz raznih talijanskih komuna i gradova (Bologna, Ancona, Fermo, Feltro, Treviso, Trento, Bergamo, Pesaro, Milano, Padova i niz drugih) koji su djelovali u istočnojadranskim komunama.²⁵ Njihove profesionalne vještine i znanja, stečene tijekom školovanja na pravnim fakultetima sveučilišta u Bologni, a zatim i Padovi,²⁶ bili su vrlo traženi u istočnojadranskim komunama koje su od druge polovice 12. stoljeća, na krilima europske "renesanse 12. stoljeća", ušle u razdoblje ubrzanog urbanog i gospodarskog razvitka, a koji će se u kontinuitetu, bez obzira na političke i vojne prilike, protegnuti sve do kraja srednjega vijeka. Taj će proces neprekinuto trajati do siječnja 1348., kada je tzv. Crna smrt izazvala depopulaciju urbanih središta diljem Europe, što je izazvalo gubitak između 60% i 70% ukupnog europskog stanovništva od otprilike sto mi-

²² Branka Grbavac, *Zadarski notari u 13. i 14. stoljeću*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006., str. 14-16.

²³ Branka Grbavac, Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između formulara i prakse, *Acta Histriae*, sv. 19/3, Koper 2011., str. 394.

²⁴ O pojavi i razvitku notarijata na istočnoj obali Jadrana, s posebnim obzirom na zadarsku komunu, vidi: Branka Grbavac, *Zadarski notari*, str. 56-83, a osobito str. 80-83. O zadarskom notarijatu u razvijenom i kasnom srednjem vijeku vidi i: Nada Klaić – Ivo Petricoli, *Povijest Zadra u srednjem vijeku do 1409.*, knj. 2, Zadar 1976., str. 196-206.

²⁵ Tako je, primjerice, "najveći broj notara koji je djelovao u zadarskoj komuni dolazio je iz šireg zaleđa Venecije tj. s područja današnje pokrajine Veneto". Branka Grbavac, Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe, između dvije obale Jadrana, *Acta Histriae*, sv. 16/4, Koper 2008., str. 515. Već 1145. godine u Kopru se spominje strani bilježnik *Adalperus notarius* kao komunalni bilježnik. CD 2, dok. 56, str. 57. U Trogiru se, primjerice, šezdesetih godina 13. stoljeća spominje bilježnik *Bonaventura Petri, civis Ancone*. Miho Barada, Trogirski spomenici. Dio I.: Zapisci pisarne općine Trogirske 1/1, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. 44, Zagreb 1948., str. 1. Treba reći da su tijekom 13. i prve polovice 14. stoljeća veliki udio među komunalnim bilježnicima još uvijek činili svećenici, ali se njihov broj u 14., a osobito u 15. stoljeću znatno smanjio. Tako je u Zadru u razdoblju od 1351. do 1400. godine djelovalo nešto više od 40 bilježnika, samo su dva bila svećenici. Branka Grbavac, *Zadarski notari*, str. 80, Grafikon 1. Sličan proces odvijao se, sporije ili brže, u gotovo svim istočnojadranskim komunama.

²⁶ Detaljno o razvitku pravne škole, a zatim i sveučilišta u Bologni, kao i o formularima vezanim uz umijeće sastavljanja notarskih isprava ili tzv. *Ars notariae*, vidi više u: Grbavac, Svjedočanstvo, str. 394-397.

lijuna ljudi.²⁷ Ipak, kao što pokazuju primjeri nekih naših komuna, kao Dubrovnika ili Zadra, ove su urbane zajednice vrlo brzo, kako prirodnim prirastom tako i promišljenom strategijom prokreacije, osobito kroz prikupljanje i darovanje novca i odjeće mladim i siromašnim djevojkama za miraz, nadoknađivale velike gubitke stanovništva.²⁸ Kao što je već istaknuto, zbog sve većeg obima poslova vezanih uz raznolike administrativne, gospodarske, privatne i pravne poslove u složenim gradskim zajednicama, komunalne su vlasti poticale otvaranje i djelovanje profesionalnih bilježničkih kancelarija, pri čemu je u svim istočnojadranskim komunama već od druge polovice 13. stoljeća istovremeno u jednoj komuni radilo nekoliko ili više bilježnika, ovisno o potrebama komuna i gradova.²⁹ Neki medievisti koji istražuju bilježničko arhivsko gradivo zasigurno su stekli dojam da su notari, koji su istovremeno djelovali u nekom urbanom središtu, svoje bilježničke kancelarije strateškom promišljenošću nerijetko smještali u pojedinim gradskim četvrtima kako bi zadovoljili potrebe svih klijenata u nekoj urbanoj sredini. No, razmatranje bilježničkih vrela isto tako ukazuje da bilježnici nisu otvarali kancelarije vodeći se strategijom davanja usluga prema društvenoj stratifikaciji stanovništva, odnosno da nisu pružali usluge samo klijentima iz nekih društvenih skupina, primjerice samo patricijima ili samo građanima i seljacima. Naime, notarski izvori pokazuju da su svi komunalni bilježnici opsluživali osobe iz svih društvenih staleža. O načinu zapošljavanja bilježnika kao komunalnih službenika kazuju poznate statutarne odredbe pojedinih komuna i gradova,³⁰ ali i povremeni zapisi iz bilježničkih spisa. Vrlo je zanimljiv jedan dokument iz bilježničke knjige trogirskog notara Franje Anđelovog (*Franciscus Angeli*) koji prilično detaljno opisuje postupak traženja, pronalaženja i zapošljavanja, za trogirsku komunu pogodnog, profesionalnog notara sredinom 13. stoljeća, dakle u razdoblju kada nije bio sastavljen još niti jedan statut kao temeljni zakonik neke istočnojadranske komune, a time nije bio reguliran niti način zapošljavanja notara od stra-

²⁷ O pojavi i posljedicama kuge 1347-1351. u Europi vidi izvrstan rad Bernda Ingolfa Zaddacha, *Die Folgen des Schwarzen Todes (1347-51) für den Klerus Mitteleuropas* (Stuttgart 1971.), u kojoj autor detaljno iznosi podatke o mortalitetu u pojedinim gradovima i samostanima diljem Europe. Tako je npr. Bremenu izgubio 50-60% stanovnika grada, Firenza oko 110.000 stanovnika, Bristolu 35% stanovnika grada itd. Za Hrvatsku vidi odličnu studiju: *Gordan Ravančić, Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348.-1349.*, Zagreb 2010.

²⁸ Zoran Ladić, *Last Will: Passport to heaven: urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*, Zagreb 2012., str. 228-229.

²⁹ Istraživanje knjige porečkog bilježnika Antuna de Teodoris iz 15. stoljeća, jedine sačuvane bilježničke knjige za Poreč u srednjem vijeku i najstarije sačuvane bilježničke knjige za Istru, pokazuje da je u tom gradu od oko 3.000 stanovnika tijekom 15. stoljeća djelovalo čak 26 bilježnika. Državni arhiv u Pazinu, Istarski bilježnici, Antonius de Teodoris, sign. HR-DAPA-8. Posebno zahvaljujem ravnatelju Državnog arhiva u Pazinu dr. sc. Elvisu Orbaniću koji mi je dao ovu građu na uvid i korištenje.

³⁰ Statutarne odredbe vezane uz institucija notarijata gotovo uvijek zauzimaju priličan prostor u svim statutima istarskih i dalmatinskih gradova i komuna već zbog same zakonske i pravne važnosti ove institucije. Detaljna analiza statutarne odredbi o zadarskim notarima u kasnom srednjem vijeku zorno kazuje o značaju bilježništva za uredno funkcioniranje svakodnevnog komunalnog života. Vidi: Branka Grbavac, *Zadarski notari*, str. 21-55.

ne komunalne administracije.³¹ Naime, kao što svjedoči jedna isprava koju je bilježnik Franjo zapisao 8. travnja 1273., trogirski komunalni suci Roman, Nikola i Stjepan u ime trogirskog komunalnog vijeća izabrali su dvojicu patricija i poslanika, odnosno zastupnika komune (*sindici et procuratores*) – Marka, sina Jakovljevog i Lovru, sina Gaudijevog – sa zadatkom da pronađu jednog bilježnika za službu u trogirskoj komuni (*unum notarium pro predicto comuni Traguriensi*). Kada Jakov i Lovro pronađu pogodnu osobu za taj posao, kazuje nadalje isti dokument, trebaju s njim sklopiti dogovor koji je uključivao pitanje bilježnikove plaće te mu dati, pomalo nejasno, obećanje da će trogirska komuna njega, članove njegove obitelji te njegova dobra štiti od Omišana (*a Dalmisçanis*). Ako pronađu bilježnika koji bi pristao na ove uvjete rada u trogirskoj komuni, trogirski suci (*iudices*) se u ime komune obvezuju poštovati uvjete dogovora sklopljenog s bilježnikom garantirajući to *sub obligatione bonorum dicti comunis Traguriensis*.³²

Dominacija stranih, a osobito bilježnika podrijetlom s Apeninskog poluotoka, protezala se sve do 15. stoljeća, što predstavlja zajedničku osobinu razvitka bilježništva u svim našim komunama, kako u Istri tako i u Dalmaciji.³³ No, u cijelom tom razdoblju, pa tako i u 13. stoljeću postojano djeluje skupina bilježnika koji su bili podrijetlom iz istočnojadranskih komuna.³⁴ Radi se o pripadnicima domaćeg komunalnog klera. Primjerice, jedan od vrlo aktivnih zadarskih bilježnika koncem 12. i na samom početku 13. stoljeća bio je svećenik Blaž (*Blasius*), *diaconus et notarius Iadrensis* koji je sastavljao uglavnom isprave za potrebe zadarske Crkve i istaknutih osoba iz zadarskog zaleda u razdoblju od 1187., kada je zapisao prvi dokument,³⁵ do 1201. godine.³⁶ Samo nekoliko godina kasnije, 1206., svoje je djelovanje započeo i dubrovački bilježnik Vlaho (*Blasius*) koji se u vrelima koje je sam zapisivao spominje kao *clericus et comunis notarius iuratus scriptor*.³⁷ Posljednja poznata isprava koju je on zabilježio, vezana uz privatno-pravni spor nekih dubrovačkih stanovnika, datirana je u ožujak 1215. godine.³⁸ Bilježnici klerici domaćeg podrijetla redovito se pojavljuju i tijekom 14. stoljeća, a kao primjere navodimo dubrovačkog bilježnika, đakona i kanonika Andriju Benešu koji je djelovao kao javni notar (*Andreas de Benessa iuratus no-*

³¹ Miho Barada, Trogirski spomenici I, str. 480. Ova činjenica je od velike važnosti jer se spomenuti dokument odnosi na razdoblje kada u Trogiru, kao i u ostalim istočnojadranskim komunama, još uvijek nisu kodificirani statuti, već se zakonodavstvo temeljilo na tradicionalnom i običajnom pravu. Statut trogirske komune zapisan je tek pedesetak godina kasnije – 1322. godine. Vladimir Rismondo, *Statut grada Trogira*, Split 1988.

³² Miho Barada, Trogirski spomenici I, str. 480.

³³ Istraživanje Branke Grbavac o zadarskim notarima također potvrđuje da u ovoj komuni u 14. stoljeću tu "službu obavljaju strani profesionalni notari" (*Zadarski notari*, str. 80).

³⁴ Istraživanje Branke Grbavac o zadarskim bilježnicima pokazuje da je "većina notara svećenika koji je djelovao na prostoru zadarske komune u 13. st. bili su domaćeg porijekla" (*Zadarski notari*, str. 80).

³⁵ CD 2, dok. 201, str. 211.

³⁶ CD 3, dok. 3, str. 2-3.

³⁷ CD 3, dok. 54, str. 59.

³⁸ CD 3, dok. 145, str. 172.

tarius communis) od 1293. do 1324. godine³⁹ te zadarskog bilježnika Iliju, svećenika i zadarskog bilježnika (*Helias presbiter notarius Iadrensis*), koji je zapisivao zadarske privatno-pravne isprave u razdoblju od 1372. do 1374. godine.⁴⁰

Početak 15. stoljeća došlo je do značajne promjene, pa je udio laičkih bilježnika podrijetlom iz istočnojadranskih komuna i gradova u ukupnom broju komunalnih notara postajao sve veći. Time je značaj starih bilježnika iz redova svećenstva postajao sve manji i često ograničen na funkciju pisara komunalnih ili gradskih crkvenih ustanova. U tom je smislu vrlo ilustrativan primjer iz porečkog statuta iz 1363. godine. Naime, jedna odredba ovog statuta izričito kazuje kako se zabranjuje klericima da sastavljaju isprave, odnosno *Quod nullus presbiter aut clericus, dato quod sit tabellio, aliqua instrumenta seu contractus aliquos uel precepta aliqua super ciuibus, et habitatoribus Parentii, et si conficeret, et producerentur in curia temporalis Parentii non ualeat nec audiantur, sed immediate lacerentur*.⁴¹ Istovremeno, kako kazuje porečki statut, dolazi do jačanja ustanove svjetovnog notarijata o čemu, primjerice, kazuje odredba naslovljena *De imbreuiaturis notarii defuncti alteri notario concedendis*.⁴²

Na takvu promjenu u 15. stoljeću u našim je komunama velikim dijelom utjecala činjenica da su pojedini pripadnici uglednih patricijskih obitelji dobivali carske ili papinske privilegije kojima su, između ostalog, imali pravo potvrđivanja komunalnih bilježnika.⁴³ Nemoguće je ovdje navesti sve biljeznike, bilo laike bilo klerike, u svim istočnojadranskim komunama 15. stoljeća koji su podrijetlom bili domaći ljudi, pa stoga kao primjer ovdje navodimo slučajeve samo za nekoliko komuna. Primjerice, u Šibeniku je u razdoblju od 1433. do 1435. djelovao domaći bilježnik Jakov Vukšić,⁴⁴ u razdoblju od 1457. do 1467. Ilija Banjvarić,⁴⁵ u razdoblju od 1471. do 1492. Grgur pok. Lovrinca,⁴⁶ te u razdoblju od 1497. do 1503. bilježnik Petar Makarunić.⁴⁷ Kao što svjedoči obimna bilježnička građa koju su zapisali ovi šibenski bilježnici, svoj su posao obavljali na temelju carskog autoriteta, odnosno bili su *publicus imperi-*

³⁹ Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Andrija Beneše 1295-1301, Praecepta rectoris II (1299-1301). Testamenta II (1295-1301)*, Monumenta historica Ragusina, sv. 4, Zagreb 1993.

⁴⁰ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, sign. II. a 43.

⁴¹ Odredba je naslovljena "Quod clerici non possint condere instrumenta". Mirko Zjačić, *Statut grada Poreča (Statutum comunis Parentii) iz 1363. godine*, Monumenta historico-juridica Slavonium Meridionalium, sv. 13, Zagreb 1979., str. 97.

⁴² Zjačić, *Statut grada Poreča*, str. 97.

⁴³ Tako je kralj Žigmund 1437. godine dodijelio privilegij koji je izdao rapskoj patricijskoj obitelji Dominis. Tim su privilegijem senjski biskup Ivan Dominis i njegovi nasljednici u obitelji dobili naslov palatinskih grofova te pravo imenovanja javnih bilježnika, redovitih sudaca i delegata kao i pravo proglašavanja nezakonite zakonitom djecom u rapskoj komuni. Miroslav Granić, *Privilegij cara Sigismunda rapskoj obitelji Dominis iz godine 1437.*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdvo društvenih znanosti*, sv. 9, Zadar 1982., str. 53-62.

⁴⁴ DAZd, SŠB, kut. 4-7, fasc. 7.I.a.

⁴⁵ DAZd, SŠB, kut. 17/II-III (vol. 13), fasc. 13a1-13a5, fasc. 13b, fasc. 13c, fasc. 13d, fasc. 13e, fasc. 13e1, fasc. 13f, fasc. 13g, fasc. 13h, fasc. 13i.

⁴⁶ DAZd, SŠB, kut. 21/Ia, fasc. 22.I.a-22.I.i; kut. 21/II, fasc. 22.II.a- 22.II.g; kut. 21/III, fasc. 22.III.a-fasc. 22.III.d; kut. 21/IV, fasc. 22.IV.d- 22.IV.k

⁴⁷ DAZd, SŠB, kut. 24-25, vol. 19.

ali auctoritate notarius.⁴⁸ Naravno, uz svjetovne i duhovne bilježnike domaćeg podrijetla, u Šibeniku je i nadalje djelovao velik broj stranih bilježnika s Apeninskog poluotoka. Do sličnih promjena kao u Dalmaciji dolazi i u Hrvatskom primorju i Istri. Spomenimo ovdje zanimljiv slučaj svećenika Ivana, sina Jurja iz Paga (*presbiter Iohannes quondam Georgii de Pago*) koji bilježničku službu nije obnašao u mjestu svog rođenja, već u ne tako udaljenom Krku. Ivan je tako 1421. godine kao *publicus notarius* pisao ispravu o obećanju isplate pristojbe krčkog biskupa Nikole apostolskoj komori u Rimu.⁴⁹ Jedan od najpoznatijih primjera bilježnika u Istri u tom razdoblju svakako je svećenik crkve sv. Marije Veće u Buzetu i buzetski bilježnik Martin Sotolić (*Martinus Sotolich notarius Pinguentini*), a koji je obavljao službu buzetskog bilježnika u razdoblju od 1492. do 1517. godine.⁵⁰ I u Poreču je, među 28 notara za koje znamo da su djelovali u 15. stoljeću, bilo domaćih svjetovnih ljudi. Jedan od njih bio je Henrik *de Artizanibus*, pripadnik ugledne porečke obitelji u kasnom srednjem vijeku i renesansi.⁵¹

O procesu demokratizacije u pisanju privatno-pravnih isprava u dalmatinskim, kvarnerskim i istarskim gradovima i komunama

Bez obzira na to što je do danas u zasebnim serijama objelodanjen vrlo velik broj srednjovjekovnih bilježničkih knjiga za Zadar, Trogir, Dubrovnik i Kotor,⁵² a u nešto manjoj mjeri i za Split, Rijeku, Buzet te neke druge istočno-jadranske komune i gradove,⁵³ vrijedni prepisivači i priređivači ovog arhivskog gradiva nisu razmatrali

⁴⁸ Npr. Grgur pok. Lovrinca naziva se *Gregorius condam ser Laurentii de Dominicis, ciuis Sibenici, publicus imperiali auctoritate notarius*. DAZd, SŠB, kut. 21/II, fasc. 22.II.c, fol. 81'.

⁴⁹ *Camera apostolica. Obligationes et solutiones camerale primo (1299-1560)*, sv. 1, prir. Josip Barbarić – Josip Kolanović – Andrija Lukinović – Jasna Marković, Monumenta Vaticana Croatica, sv. 1, Croatica christiana – Fontes, sv. 12, Zagreb – Rim 1996., dok. 515, str. 291.

⁵⁰ Mirko Zjačić, *Notarska knjiga buzetskog notara Martina Sotolića (Regestum imbreuiaturarum Martini Sotolich notarii Pinguentini) 1492-1517. godine*, Monumenta historico-juridica Slavonium Meridionalium, sv. 13, Zagreb 1979., str. 293-578. Najvažniju studiju o istarskoj bilježničkoj praksi u srednjem vijeku objavio je slovenski povjesničar Darko Darovec pod naslovom *Vpliv rimske prava na razvoj srednjeveškoga notariata v Istri in Dalmaciji*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, god. 21, br. 2, Rijeka 2000., str. 981-1000.

⁵¹ Državni arhiv u Pazinu, Istarski bilježnici, Antonius de Teodorus, fol. 1r, 2r, 10r.

⁵² Radi se, prije svega, o poznatim edicijama *Spisi zadarskih bilježnika*, *Monumenta Traguriensia*, *Monumenta Ragusina* i *Monumenta Catarensia* koje su, najvećim dijelom transkribirali ugledni hrvatski znanstvenici tijekom druge polovice 20. stoljeća, a koja danas predstavljaju osnovu svakog ozbiljnijeg bavljenja srednjovjekovnom prošlošću spomenutih komuna. Na ovom mjestu valja spomenuti barem imena onih koji su godine svog marljivog rada utrošili na objelodanjivanje spomenute bilježničke građe: Miho Barada, Gregor Čremošnik, Mirko Zjačić, Josip Lučić, Antun Mayer, Jakov Stipišić i nekoliko drugih povjesničara i znanstvenika s drugih humanističkih područja. Pritom treba istaknuti da se ovdje, isključivo zbog usredotočenosti na bilježničku građu, ne spominju svi oni znanstvenici koji su transkribirali i objavljivali kritičke edicije niza narativnih vrela (kronika, života svetaca, književnih djela), pravnih spomenika (prije svega statuta) i diplomatske građe, a što se odvija sve češće u suradnji s uglednim inozemnim znanstvenim ustanovama.

⁵³ I za ovo je geografsko područje predvodnik u transkripciji latinskih bilježničkih vrela bio Mirko Zjačić, ali njegov posao nije nitko nastavio unatoč činjenici da se u Državnom arhivu u Rijeci

problematiku kontinuiranog i intenzivnog povećanja broja zapisanih privatno-pravnih isprava kao ni posljedice koje je, iz godine u godinu sve učestalije, bilježenje takvih isprava imalo na opći civilizacijski, prije svega pravni, razvitak tadašnjih urbanih i komunalnih društava, ali i na promjene u mentalitetu pojedinaca čije su životne sudbine bile povezane uz određenu urbanu ili komunalnu društvenu zajednicu. Stjecanje prava, a odmah potom i obveza zapisivanja privatno-pravnih isprava u gradskim bilježničkim kancelarijama (prije svega oporuka i inventara), pri čemu je svaki pojedinac imao pravo aktivnog sudjelovanja u pravnom činu kreiranja isprava, imalo je silan utjecaj kako na jačanje samosvijesti i osobnog identiteta muškaraca i žena u gradskim sredinama, tako i na osjećaj da su ovjerenom ispravom pravno zaštićeni, u početku prema tradicionalnom odnosno običajnom pravu, a kasnije, uglavnom od početka 14. stoljeća, prema pravnim i zakonskim odredbama jasno definiranim u komunalnim i gradskim statutima kao temeljnim zakonicima.

Proces demokratizacije u pisanju srednjovjekovnih privatno pravnih isprava mogao bi se ukratko definirati kao dugotrajni proces koji se proteže od razdoblja sredine 13. do konca 15. st., a koji je obilježen kontinuiranim povećanjem broja zapisanih privatno-pravnih isprava od strane sve većeg broja osoba obaju spolova iz svih društvenih staleža komuna i gradova. Kao što je već rečeno, za razliku od ranijeg razdoblja, takve isprave nisu više bilježene isključivo za pripadnike komunalnih društvenih elita (*nobiles cives, nobiles domine*), već i za osobe iz staleža građana (*cives*) i stanovnika (*habitatores*), kojima su e tijekom 14. i u 15. st. u sve većem broju pridruživali i pripadnici najnižih društvenih staleža kao što su stanovnici sela u distriktima (*villici, villani*) te pripadnici pomoćne radne snage i posluge (*famuli, servi, ancille*). Valja istaknuti da se radi o procesu koji je nije karakterističan isključivo za urbane zajednice na Apeninskom poluotoku ili na istočno-jadranskoj obali već na cijelom sjevernom, kršćanskom, Mediteranu. No, zanimljivo je da ovaj proces u regijama zapadne i sjeverne Europe započinje nešto kasnije, tijekom 14. stoljeća, što je i razumljivo bu-

i Državnom arhivu u Pazinu čuva znatna količina bilježničkog arhivskog gradiva. Nekoliko bilježničkih knjiga pisanih glagoljicom, primjerice ona notara Barića Bozanića iz Vrbnika na Krku iz početka 16. stoljeća, čuva se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. U posljednjih petnaestak godina započeo je, mogli bismo reći, "novi val" u radu na transkripciji još uvijek velike količine latinskih isprava, ali i onog malog broja glagoljskog bilježničkog arhivskog gradiva, uglavnom za prostor Dalmacije i, u manjoj mjeri, gotovo nepoznatog bilježničkog gradiva Istre. Većinu zadataka na transkripciji i kritičkim edicijama provode djelatnici nekoliko zavoda i instituta Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU u Zagrebu), te pojedini djelatnici i suradnici Hrvatskog državnog arhiva i Državnog arhiva u Zadru. Tih otprilike dvadesetak znanstvenika, koje ovdje nećemo poimence spominjati, vrijedno objavljuje bilježničko arhivsko gradivo uglavnom iz Državnog arhiva u Dubrovniku, Državnog arhiva u Zadru i Državnog arhiva u Pazinu. Time ne samo da se nastavlja rad prethodnika na objavljivanju bilježničke građe za Zadar, Trogir, Dubrovnik i Kotor, već je objelodanjeno i niz bilježničkih knjiga ili dijelova bilježničkih knjiga sa brojnim privatno-pravnim ispravama za Split, Šibenik, Rab i Labin, a u pripremi su kritička izdanja bilježničkih knjiga za Poreč i i neke druge komune i gradove.

dući da se širio, kao što je ranije rečeno, s Apeninskog poluotoka i među prvim regijama koje je zahvatio bile su Istra i Dalmacija, a tek kasnije zemlje kontinentalne Europe. Iako se u radu ne razmatra spolni aspekt *procesa demokratizacije* (njegov utjecaj i širenje kod muškaraca i žena), valja naglasiti da dosada izvršene raščlambe bilježničkih spisa pojedinih istočnojadranskih gradova i komuna pokazuje da se on odvija sličnim intenzitetom kod pripadnika oba spola. Iako su žene brojčano nešto slabije zastupljene u pisanju privatno-pravnih isprava i broj isprava koji je zabilježen za njih je manji, to je vjerojatno posljedica činjenice da je njihov životni prostor uglavnom bio ograničen na kućanstvo ili, na selu, još i na poljoprivredne radove te na prostor užeg susjedstva, četvrti, odnosno župe.⁵⁴

Kako bi se ukazalo do koliko je značajnih društvenih i individualnih promjena doveo *proces demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava treba se samo prisjetiti tko su bile osobe koje su sastavljale privatno-pravne isprave u razdoblju od 10. do 12. stoljeća. Primjeri iz Zadra, ono malo što ih je sačuvano do naših dana, pokazuju da su spomenute isprave zapisivane samo i isključivo za pripadnike vrha elitnog staleža u komuni. Tako je 918. godine sastavljena oporuka zadarskog priora Andrije,⁵⁵ zatim kratka i nejelovita oporuka Agape, kćeri zadarskog tribuna Dabra iz 999. godine,⁵⁶ i oporuka Prodana *de Gudizo* i njegove žene Slave 1183.). Oporuku je 1034. godine sastavila i Zadranka Savina, supruga Gumaja, o čemu saznajemo iz njene darovnice samostanu sv. Krševana u Zadru,⁵⁷ a 1044. godine *cartulam testamenti* sastavila je Zadranka Dauseta, ostavljajući istom samostanu svoj vrt.⁵⁸ Ovdje treba spomenuti i oporuku splitskog priora Petra, važan izvor za hrvatsku povijest ranoga srednjeg vijeka, koja je sastavljena krajem 11. stoljeća⁵⁹ i koju je detaljno obradio Jakov Stipišić.⁶⁰ Razvidno je iz navedenih primjera da, pored činjenice što su sastavljene za osobe koje su pripadale zadarskoj eliti, sve bile zapisane od strane svećenika-pisara, jer se institucija svjetovnog notarijata, kao što je već spomenuto, još nije razvila. I sadržajno se ove oporuke razlikuju od onih iz razdoblja od 13. do 15. stoljeća. Dok se u ovima spominje mali broj legata velike vrijednosti, kasnije će se pisati oporu-

⁵⁴ Naravno, većina žena obrtnika nerijetko je pomagala, kao i ostali članovi obitelji, tijekom rada u radionici ili dućanu. Ipak, žene iz elitnih društvenih slojeva, kao i žene koje su se bavile određenim zanimanjima, primjerice, trgovinom, bitno su učestalije spominjane u bilježničkim vrelima. Te su žene bile uključene u šire društvene odnose po profesionalnom načelu, pa je i broj isprava koje su takve žene bilježile u nekoj komuni bio iznad prosjeka u odnosu na druge žene. Češće od ostalih privatno-pravne isprave bilježene su i za udovice koje su morale preuzeti obveze svoga pokojnog supruga vezano uz nasljedstvo, raspolaganje pokretnom i nepokretnom imovinom i drugo.

⁵⁵ CD 1, dok. 21, str. 25-28. Naravno, ispravu nije zapisao laik – bilježnik, već svećenik *Iohannes diaconus*.

⁵⁶ CD 1, dok. 33, str. 48-49.

⁵⁷ CD 1, dok. 50, str. 68-69.

⁵⁸ CD 1, dok. 57, str. 77-78. I ovu je oporuku zapisao svećenik – *Crisana diaconus*.

⁵⁹ CD 1, dok. 170, str. 209-210. Oporuku je zapisao *Andreas presbiter*.

⁶⁰ Jakov Stipišić, Oporuka priora Petra, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske Akademije*, sv. 2, Zagreb 1959., str. 173-182.

ke sa velikim brojem legata, najčešće male vrijednosti. S obzirom na primatelje darovanih oporučnih legata, ranosrednjovjekovne oporuke su također vrlo jednostavne jer se radi o jednom ili tek nekoliko primatelja. Nasuprot tome, u razdoblju od 13. do 15. stoljeća čak su i vrlo siromašni oporučitelji darivali desetak i više legata raznim primateljima – crkvenim i svjetovnim ustanovama, laicima i svećenicima, članovima obitelji, prijateljima i poslovnim partnerima, za hodočašća, za *pauperes Christi* itd.⁶¹

Zasigurno su neke oporuke iz ranog srednjeg vijeka tijekom stoljeća izgubljene ili uništene, no vjerojatno se radi o nevelikom broju. Pored toga, zamjetno je da se radi o osobama koje su pripadale komunalnoj društvenoj eliti. Za razliku od 10. i 11. stoljeća, u zadarskim bilježničkim knjigama iz razdoblja 1275.-1308. godine sačuvano je 286 bilježničkih privatno-pravnih isprava, a u razdoblju od 1375.-1404. godine, odnosno u manje od trideset godina, samo je broj zapisanih oporuka, ne računajući ostale privatno-pravne isprave, bio gotovo 500 (točnije 496). U Kotoru je, za vrlo kratko razdoblje od 1326. do 1337. godine, sačuvano više od 3.000 (točnije 3.107) raznovrsnih privatno-pravnih isprava. Spomenuti zadarski i kotorski brojčani podatci zorno pokazuju da je *proces demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava u bilježničkim kancelarijama dalmatinskim komunama rastao iz desetljeća u desetljeće.

Bilježničke formule koje su koristili istarski, kvarnerski i dalmatinski notari, zapisane u skladu sa udžbenicima iz kojih su učili *ars notarie*, kao i sadržaji samih isprava upućuju na zaključak da je osnovni razlog pojave i razvitka *processa demokratizacije* u kontinuiranom osvješćivanja stanovnika svih komunalnih društvenih skupina u njihovom nastojanju da, u populacijski sve većim urbano-ruralnim sredinama koje su rijetko imale manje od nekoliko tisuća stanovnika te sve složeniju mrežu administrativnih, društvenih i osobnih odnosa unutar urbanih zajednica, posjeduju trajno pisano svjedočanstvo o raznim oblicima vlastitog svakodnevnog života – posjedovanju i upravljanju svojim dobrima, poslovnim odnosima, problemu nasljeđivanja nekretnina i pokretnina i drugim aspektima. Na to je osvješćivanje, pored pojave bilježničkih kancelarija, golemi utjecaj imalo kodificiranje statuta u kojima su detaljno razmotreni i regulirani svi aspekti zakonskog i pravnog ponašanja pojedinaca. Uz to, od sredine 13. stoljeća, kao što je već istaknuto, pojavljuje se i sve izraženija težnja pojedinaca za osobnim posjedovanjem kopija privatno-pravnih isprava koje su kao subjekti pravnog čina smatrali zakonskim dokazima činjenog pravnog postupka. Ta je želja osobito primjetna u inventarima dobara pojedinaca koji su, nažalost, sačuvani tek za razdoblje od sredine 14. stoljeća. Tako u objelodanjenoj knjizi zadarskih inventara iz tog vremena nailazimo na više primjera čuvanja kopija bilježničkih isprava (čije se prepisivanje moralo posebno plaćati notaru).⁶² Takvi postupci ukazuju na još višu razinu koju je *proces demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava doživljavao prema kraju srednjeg vijeka. Baš kao što je i sam *proces demo-*

⁶¹ Ladić, *Last Will*, str. 185-350.

⁶² Vidi: *Inventari fonda veličajne općine zadarske Državnog arhiva u Zadru (godine 1325.-1385.)*, sv. 1, prir. Robert Leljak, Zadarski inventari i oporuke, sv. 1, Zadar 2006.

kratizacije prvo prihvaćen od osoba iz viših društvenih slojeva, tako je i posjedovanje kopija bilježničkih privatno-pravnih isprava o učinjenom pravnom činu, kao što pokazuje primjer zadarske komune, ušlo u praksu prvo među pripadnicima visoke crkvene hijerarhije naših komuna i gradova. Tako se u inventaru dobara zadarskog arhiđakona Krševana iz 1370. godine spominje kako, pored drugih privatno-pravnih dokumenata, posjeduje *unum priuilegium sigilatam in quo continetur qualiter domina regina Hungarie fecit suum capelanum dictum dominum archidiaconum*.⁶³ Znatno ranije, 1330. godine, zapisan je inventar dobara zadarskog patricija Vučine de Martinusio u kojem se spominje više od 30 raznih isprava (*carte*) koje je Vučina čuvao, a vezane su uz kupnju, prodaju i zemlje, dugovanja u novcu i drugo.⁶⁴ No, vrlo se brzo običaj čuvanja privatno-pravnih isprava u najčešće zaključanim kovčezima proširio i među osobama iz ostalih društvenih slojeva kao što, primjerice, potvrđuje inventar pokojne Zadranske Draganje, udovice mesara Tomše iz 1340. godine.⁶⁵ Nakon što je u inventaru dobara nabrojeno niz materijalnih predmeta, pokretnina i nekretnina koje su posjedovali Draganja i njen muž Tomša, slijedi upis više privatno-pravnih isprava kojima potvrđuju vlasništvo nad nekim posjedima, te jedna isprava vezanih uz miraz.⁶⁶ Naravno, prema kraju srednjega vijeka, odnosno tijekom 15. stoljeća, u inventarima dobara sve češće nailazimo na zapise o običaju čuvanja privatno-pravnih isprava. Sami kovčezi za čuvanje privatno-pravnih isprava morali su, zbog svoje važnosti, biti izrađeni od dobrog materijala i uglavnom su bili osigurani lokotom ili bravom. U Zadru se škrinje s lokotima u kojima su čuvane vrijedne stvari i privatni dokumenti spominju već u inventarima dobara iz prve polovice 14. stoljeća. Tako se u inventaru dobara spomenutog zadarskog arhiđakona Krševana iz 1370. godine spominju *due caselle, vna magna et alter (!) non sit cum seraturiiis*, dakle dvije škrinje, jedna veća druga malena i bez lokota.⁶⁷ Šibenski patricij ser Toma Tomašević šezdesetih godina 15. stoljeća posjedovao škrinju za privatne dokumente, a koja se spominje u njegovom inventaru dobara kao *casseleta da sciture cum algune sciture dentro*.⁶⁸ I za istarske gradove i komune sačuvano je nešto inventara dobara koji ukazuju na slične težnje pojedinaca za spremanjem i čuvanjem dokumenata i dragocjenih stvari u kovčezima. Godine 1504. za Jelenu, *relicta Petri Vurabacz per Turchos abducti*, zapisan je inventar dobara u kojima se spominje *capsa a ligno albedo* koja je vjerojatno

⁶³ *Inventari*, dok. 27, str. 229. Nema sumnje da je posjedovanje ovakve isprave bilo i pitanje osobnog ponosa i prestiža jer se ipak radilo o ugarsko-hrvatskoj kraljici koja je baš Krševana izabrala za svog kapelana.

⁶⁴ *Inventari*, dok. 2, str. 30-32.

⁶⁵ *Inventari*, dok. 6, str. 49-55.

⁶⁶ Tako se u inventaru dobara spominje: *Item quatuor publica instrumenta de predictis possessionibus positis in hoc inuentario i Item unum publicum instrumentum librarum trecentarum dotis predictae olim Marichne, scriptum per Duimum, notarium ladre, sub anno MIII^eXIII^e indictione XIIIe, die II mensis Octobris intrante. Inventari*, dok. 6, str. 52.

⁶⁷ *Inventari*, dok. 27, str. 222.

⁶⁸ DAZd, SŠB, Karatus Vitale, kut. 16/II, sv. 15.IV.b8., fol. 367.

služila za spremanje odjeće i posteljine, ali mogla je poslužiti i za čuvanje isprava.⁶⁹ U inventaru dobara Luke Fleiga sastavljenom iste godine spominju se *casse numero 5 de albedo*, dakle pet drvenih kovčega, ali se opet ne navodi njihova namjena.⁷⁰ Važno je napomenuti da nam upravo zapisi u inventarima dobara o ispravama koje su se čuvale u kovčezima omogućuju i znatno potpuniju rekonstrukciju djelovanja notara u nekoj komuni jer se često u takvim navodima, kao što se vidi iz primjera Zadranske Draganje, spominje i bilježnik koji je sastavio neku ispravu.

Administrativno i zakonsko uređenje istočnojadranskih komuna i gradova od druge polovice 13. stoljeća, a osobito nakon kodificiranja statuta, izazvalo je sve veću raznolikost u vrstama i sadržajima privatno-pravnih isprava koje se zapisuju u kancelarijama, pa se sastavljaju kupoprodajni ili ugovori o najmu vezani uz nekretnine (zemljišne posjede, kuće i slično), trgovački ugovori, ugovori o mirazu, o šegrtovanju, ugovori o obrtničkim i umjetničkim zahvatima na privatnim i javnim zdanjima, ugovori o liječenju, o oslobađanju robova, oporuke, brevijari, kodicili, inventari dobara i druge vrste takvih isprava. Tako se *proces demokratizacije* širio ne samo s obzirom na stalešku pripadnost, nego i s obzirom na raznolikost svakodnevnog života i aktivnosti karakterističnih za urbane i urbano-ruralne zajednice. O povezanosti gradskog i seoskog dijela komune kazuju i česta sklapanja ugovora između gradskog i distriktnog stanovništva, što je potvrda sve jače povezanosti i međuovisnosti ruralnog i urbanog djela komune. Za ilustraciju širenja *processa demokratizacije* među seoskim stanovništvom možemo spomenuti primjer Zadra u kojem je u razdoblju konca 13. i samog početka 14. stoljeća 36 osoba koje su bile *cives*⁷¹ i 36 *habitatores* sastavilo svoje oporuke dok su, istovremeno, to učinile samo tri osobe iz distrikta. No, u kasnijem razdoblju, od sredine 14. do početka 15. stoljeća, oporuke je sastavilo 63 *nobiles cives*, 24 *cives et habitatores*, 72 *cives*, 79 *habitatores*, i čak 57 oporučitelja iz zadarskog distrikta, što zorno ukazuje da je proces demokratizacije upravo u tom razdoblju doživio svoj srednjovjekovni zenit. U Trogiru je u razdoblju od nešto više od tri godine (1370.-1373.) samo jedan bilježnik sastavio 87 oporuka za pripadnike svih društvenih staleža, pa tako i historiografski važnu oporuku tadašnjeg trogirskog biskupa Nikole Kažotića iz 1370. godine.⁷² O 15. stoljeću kao razdoblju u kojem je *proces demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava dostigao svoj srednjovjekovni vrhunac kazuje činjenica da tada gotovo i nema osoba u nekom gradu ili na selu, žene ili muškarca, za koje se tijekom života ne bilježe barem dva osnovna dokumenta – oporuka i inventar dobara. O tome svjedoči, primjerice, podatak da su,

⁶⁹ *Notarska knjiga*, str. 376-377.

⁷⁰ *Notarska knjiga*, str. 380.

⁷¹ Treba reći da se ovdje ne radi o *cives* koji su bili građani, već o pripadnicima zadarskog patricijata. Naime, u tom razdoblju kasniji građani bili su definirani pojmom *de ladra*, dok su patriciji bili obilježeni pojmom *cives*. Tek je tijekom tridesetih godina 14. stoljeća uveden termin *nobiles cives/nobiles domine* za patricijat, a *cives* za građane Zadra.

⁷² Marija Karbić – Zoran Ladić, *Oporuke stanovnika grada Trogira koje se čuvaju u Arhivu HAZU u Zagrebu, Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru*, sv. 43, Zadar 2001., dok. 50, str. 204-209.

od ukupno 23 šibenska bilježnika koji su djelovali tijekom ovog stoljeća, samo njih dvojica, Pietrobono Pagano (notar od 1436. do 1437.) i Karatus Vitale (notar od 1451. do 1457.), sastavili čak 227 oporuka, brevijara i kodicila, od čega je njih 78 bilo zabilježeno za stanovnike distrikta (56 muškaraca i 22 žene).⁷³

Ranije je razmatrano koliki je utjecaj na proces demokratizacije u pisanju privatno-pravnih isprava imalo kodificiranje komunalnih statuta, što se u istarskim, kvarnerskim i dalmatinskim gradovima i komunama uglavnom provelo na prijelomu iz 13. u 14. i tijekom 14. stoljeća, uz rijetke ranije (Korčulanski statut iz 1214.) i kasnije iznimke (npr. Veprinački zakonik iz 1507.).⁷⁴ Ovdje ćemo navesti nekoliko primjera u svrhu ilustracije utjecaja statutarnih odredbi na intenziviranje procesa demokratizacije u pisanju privatno-pravnih odredbi u svakodnevnom životu. Gradski i komunalni statuti oslanjaju se i velikim dijelom izrastaju iz običajnog prava i ranije zapisanih *capitula*, a u određenoj mjeri i iz rimskog i kanonskog prava odnosno elementi općeg europskog prava (*ius commune*),⁷⁵ te sadrže zakonske odredbe kojima su definirani i određeni gotovo svi ključni aspekti političkog, administrativnog, upravnog, djelomično i crkvenog života u komunama. Pored toga, oni veliku pažnju posvećuju pravnom postupku u pisanju privatno-pravnih isprava, a osobito oporuka i inventara dobara kao najvažnijih isprava vezanih uz nasljedno i imovinsko pravo. Zato su, barem u nekim statutima, odredbe o oporukama zauzimale gotovo cijele knjige statuta, jer se njima utvrđivalo izuzetno važno nasljedno pravo.⁷⁶ I zakonske odredbe o inventarima bile su relativno brojne i detaljne, osobito u Šibeniku, a nešto manje u Zadru, Trogiru i Splitu dok se, primjerice, u hvarskom statutu redigiranom 1331. godine, inventari dobara uopće ne spominju.⁷⁷

⁷³ Kako nisam uspio pregledati fondove svih šibenskih notara iz 15. stoljeća, ovdje sam donio podatke vezane samo uz spomenutu dvojicu. No, s obzirom na to da je ondje djelovao još 21 notar, teško je posumnjati da u šibenskoj komuni 15. stoljeća sastavljanje oporuke ili inventara dobara nije bio uobičajeni pravni čin prihvaćen od svih stanovnika u svakodnevnom životu.

⁷⁴ O kvarnerskim zakonicima vidi: Lujo Margetić, *Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru. Knjiga druga: Veprinac, Kastav, Trsat, Rijeka 2007.*

⁷⁵ Iako je mletačkim vlastima primjena *ius commune* bila odbojna zbog mogućih političkih implikacija, pojedini segmenti tog prava ušli su u statute istarskih, kvarnerskih i dalmatinskih gradova i komuna. Nela Lonza Dubrovački statut, temeljna sastavnica pravnog poretka i biljeg političkog identiteta, u: A. Šoljić – Z. Šnudrica – I. Veselić, *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272.*, Dubrovnik 2002., str. 13, 15-16.

⁷⁶ No, postojali su izuzetci pa je tako u hvarskom statutu za oporuke, kao i za osobe koje su umrle bez nje (*intestati*), zapisano samo nekoliko odredbi. *Hvarski statut. Statuta communitatis lesiane (Pharae)*, prir. Antun Cvitanić, Split 1991., knj. 2, str. 119-122.

⁷⁷ Šibenski statut, koji je zapisan 1412. godine, sadrži ukupno sedam odredbi i pet dodanih reformacija vezanih uz inventare dobara, a ovdje navodimo samo stranice koje sadrže odredbe iz temeljnog korpusa statuta, ali ne i kasnije reformacije. *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, prir. Zlatko Herkov, Šibenik 1982., Lib. II, Cap. LX, str. 84-85; Lib. II, Cap. LXI, str. 85; Lib. IV, Cap. XXII, str. 125; Lib. V, Cap. XV, str. 157; Lib. V, Cap. XXX, str. 164; Lib. V, Cap. LX, str. 168. Zadarski statut iz 1305. godine sadrži tri odredbe o inventarima. *Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563.*, prir. Josip Kolanović – Mate Križman, Zadar 1997., Lib. III, Cap. 56, str. 305; Lib. III, Cap. 121, str. 363; Lib. III, Cap. 140, str. 387. Splitski statut iz 1312. godine sadrži dvije odredbe (*Statut grada Splita*, Lib. III, Cap. 22, str. 489;

Neke statutarne odredbe osobito su važne s aspekta procesa demokratizacije, kao ona iz zadarskog statuta naslovljena *Svakomu je dopušteno vlastoručno napisati svoju oporuku i poznatim je pečatom zapečatiti te je pohraniti na mjestima navedenim u Statutu*, pri čemu se u samoj odredbi dodaje da se to odnosi na "svakog stanovnika grada i zadarskog kotara" te se ističe da oporuku može sastaviti svaka osoba "bio on kojega god položaja ili spola".⁷⁸ Na istovjetne ili slične odredbe vezano uz sastavljanje oporuka nailazimo u svim istočnojadranskim gradskim i komunalnim statutima. Bez odredbi kao što je zadarska, zapisanih u trenutku kada je dovršena kodifikacija zadarskog statuta 1305., danas se ne bi mogli razmatrati različiti aspekti svakodnevnog života, razine materijalne kulture, ali i problematika društvene strukture i gospodarstva naših komuna. Ona je bila temeljna pretpostavka koja je omogućila da "svaka osoba bez obzira na spol, stalež i položaj, može odrediti izvršitelja svoje oporuke, pod uvjetom da su punoljetni", kako je zapisano u statutima od Zadra do Kotora. Jedine zapreke za sastavljanje oporuka, ali i ostalih isprava kod bilježnika bila je dob pojedinaca i duševno odnosno psihičko stanje potencijalnog oporučitelja. Iako se u nekim statutima *aetas legitima* ili *aetas perfecta* razlikuje, u većini naših komuna žene/djevojke su punoljetnost postizale s navršениh 12 godina, a muškarci/dječaci s navršениh 14 godina života. Samo u nekim statutima određeno je da se punoljetnost postiže u dobi od 14 za žene i 16 godina za muškarce.⁷⁹ Od te dobi sve su osobe mogle sastavljati privatno-pravne isprave i to su im garantirale redovite statutarne odredbe vezane uz punoljetnost osoba. Što se tiče osoba koje nisu bile *sana mente et intellectu*, za njih je u gotovo svim statutima izričito naglašeno da ne mogu sastavljati oporuke. Tako Paški statut sadrži odredbu koja je naslovljena *O maloljetnicima i sla-*

Lib. III, Cap. 23, str. 489-491), a trogirski statut iz 1322. godine samo jednu odredbu i jednu reformaciju vezanu uz inventare dobara (*Statut i reformacije grada Trogira*, prir. Ivan Strohal, Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, sv. 10, Zagreb 1915., Lib. III, Cap. 11, str. 132-133). Možda zbog toga što je kodificiran najkasnije, nakon što su uočeni novi pravni problemi vezani uz zakonsku regulaciju inventara dobara, šibenski statut sadrži najuređenije zakonske okvire vezano uz inventare dobara. No, kontinuirane dopune istočnojadranskih statuta kasnijim reformacijama istovremeno ukazuje na stalne promjene i dopune statutarne odredbi čime "Statut živi sa zajednicom kojoj pripada". Nella Lonza, *Dubrovački statut*, str. 11.

⁷⁸ *Zadarski statut*, str. 348-349. Važno je istaknuti da, pored raznih odredbi o oporukama razasutih po zadarskom statutu, isti sadrži i čitav jedan naslov (*Titulus* naslovljen *Oporuke, i kako se imaju sastavljati oporuke*) koji sadrži 11 zasebnih odredbi. *Zadarski statut*, str. 349-357. Brojne i slične odredbe o oporukama nalazimo i u Splitskom statutu, a osobito je zanimljiv Paški statut, u kojem je gotovo cijela Peta knjiga (*Liber quintus*) posvećena odredbama vezanima uz oporuke te kodicile. *Paški statut*, str. 303-337. I Paški statut, kao i zadarski, navodi mogućnost sastavljanja oporuka u bilježničkim kancelarijama, ali i vlastoručno.

⁷⁹ Zoran Ladić, Na razmeđu djetinjstva i zrelosti. O naučnicima-šegrtima u kasnosrednjovjekovnim istočnojadranskim komunama, 4. *istarski povijesni biennale. Filii, Filiae...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*, Zbornik Radova, sv. 4, ur. Marija Mogorović-Crljenko, Poreč 2011., str. 69-96. Jedini izuzetak od ostalih statuta po pitanju punoljetnosti predstavlja Hvarski statut, prema kojem osobe postaju punoljetne tek sa navršениh 25 godina života. No, postavlja se pitanje ne radi li se u Hvarskom statutu, koji je i na drugim mjestima nedorečen, o osobama koje su se kandidirale za neku javnu službu. Vidi: *Hvarski statut*, str. 52.

*boumnicima koji ne mogu oporučivati.*⁸⁰ To su jedina dva čimbenika koja su onemogućavala sastavljanje oporuka, ali i drugih privatno-pravnih isprava. Tako Paški statut u spomenutoj odredbi naglašava da se to odnosi na dječake mlađe od 16 i djevojčice mlađe od 14 godina kao i na osobe koje su “neubrojive te slaboumne i kojima je zbog ludosti oduzeto upravljanje njihovom imovinom”, a svaka isprava koju bi takve osobe sastavile bila bi pravno ništavna.⁸¹ Da su se takve odredbe provodile u praksi kazuje i jedan primjer iz 14-stoljetne trogirске komune. Naime, i Trogirski statut sadrži, pored odredbe prema kojoj muškarac ne može sastaviti oporuku ako nije navršio 14, a žena 12 godina,⁸² također i odredbu da oporuku ne smije sastavljati slaboumna osoba. O provođenju takvih statutarnih odredbi u praksi svjedoči jedan takav slučaj koji nalazimo u bilježničkim spisima koje je zapisao notar *Vannes*, sin Bernarda, *de Firmo* 1372. godine. Naime, u travnju te godine *Vannes* je započeo pisati oporuku nekog Tvrtka, sina Stojka, a u pravnom činu je sudjelovalo i nekoliko svjedoka, među njima i prezbiter Marko Bogdanov, te komunalni egzaminator. No, kada su notar ili egzaminator uočili teško duševno odnosno psihičko stanje Tvrtka, odlučili su poništiti sastavljanje oporuke *cancellatum eo quare non fuit perfectum dictum testamentum pro eo quare erat mentecaptus et minor annorum quatuordecim.*⁸³

Pojavom temeljnog pravnog komunalnog zakonika pisanje privatno-pravnih isprava više nije bilo tek puki izraz težnje pojedinaca za memoriranjem, već ono postaje pravnom obvezom svakog pojedinca pri vođenju poslovanja, kupovanja ili prodaje nekretnina i pokretnina, trgovine, rješavanju pitanja miraza, primanja šegрта na nauk, ugovora o radu i slično. U prilog *procesu demokratizacije* išla je i činjenica da se cjenik sastavljanja privatno-pravnih isprava prilagođavao materijalnom i financijskom stanju stranaka. Tako je bilježnik, u skladu sa strogim statutarnim odredbama, cijenu bilježenja isprave određivao prema ukupnoj vrijednosti nekretnina, pokretnina ili svoti novca koje se spominju u nekom dokumentu, čime se prilagođavao društvenom statusu, materijalnom i financijskom položaju svojih klijenata.⁸⁴ Jedna kopija isprave čuvala se u kneževoj kuriji ili u kancelariji komunalnog prokuratora. Naravno, kao što je već istaknuto, klijenti su mogli tražiti i izradu kopija pojedinih isprava pri čemu se to posebno naplaćivalo, uglavnom prema broju redaka i slogova u ispravi. Zadarski inventari dobara ukazuju da je to postala uobičajena praksa među osobama iz viših društvenih staleža već u drugoj polovici 14. stoljeća, a oni šibenski iz 15. stoljeća govore u prilog *processa demokratizacije* jer iz podataka sadržanim u njima

⁸⁰ *Paški statut*, str. 306-307.

⁸¹ *Paški statut*, str. 306-307.

⁸² *Statuimus, quod nullus masculus, antequam perveniat ad etatem XIII annorum, et nulla mulier, antequam perveniat ad etatem XII annorum, de suis bonis possit facere testamentum (Statut grada Trogira, str. 104).*

⁸³ Karbić – Ladić, Oporuke stanovnika grada Trogira, dok. 56, str. 212.

⁸⁴ Primjerice, u zadarskom statutu nalazimo tri odredbe u kojima se navode cijene za sastavljanje oporuka (određuje se obzirom na vrijednost imovine oporučitelja), za isprave koje nisu oporuke (ne više od jednog groša odnosno *ultra grossum unum*), te za svaki zapis osim oporuke dva i pol groša odnosno *grossos duos et dimidium*). *Zadarski statut*, str. 214-215.

saznajemo da su kopije privatno-pravnih isprava u bilježničkim kancelarijama naručivali patriciji, građana, obrtnici, trgovci i, u nemalom broju, distriktualni seljaci. No, nasuprot pripadnicima društvene elite, skromniji obrtnici, težaci ili seljaci, barem prema inventarima dobara Zadra i Šibenika, ipak su rjeđe posjedovali posebne kovčege za čuvanje kopija privatno-pravnih isprava, i to zbog visokog troška pisanja kopija u notarskoj kancelariji. Primjerice, cijena kopije inventara dobara zadarskog težaka Radmila iz 1379. godine bila je 11 groša, odnosno otprilike pola dukata. Ipak, čini se da je Radmil *zapator*, podrijetlom Zadranin, bio sposoban radnik i osoba nešto višeg materijalnog statusa od većine ostalih zadarskih težaka, a o čemu svjedoči i imovina koja se spominje u njegovu inventaru dobara iz 1379. godine.⁸⁵ Zanimljivo je da se u tom inventaru dobara spominju najvažnije isprave povezane uz njegovo poslovanje, kao što su ugovori o najmu zemlje za obrađivanje, vinograda, pašnjaka, ali i kopija njegove oporuke sastavljene 1375. godine te kopija isprave kojom izabire izvršitelje svoje posljednje volje.⁸⁶ Već je spomenuto da se u pojedinim inventarima dobara spominju posebni kovčezi osigurani lokotom i drugim sigurnosnim sustavima u kojima su pojedinci čuvali njima najvažnije isprave. Za ilustraciju, ovdje navodimo jedan primjer kopije dokumenata koji svjedoče u tom pravcu. Tako se u inventaru dobara *domine* Nikolote, udovice slikarskog majstora Kreše, iz 1379., spominju *tres scrineos cum seraturis*, dakle s lokotima i ključevima, a u jednoj od tih škrinja čuvane su kopije šest obiteljskih oporuka testamenata u kojima su suprug ili ona bili izvršitelji, zatim ugovor o mirazu, dva ugovora o podjeli kuća, ugovor o prodaji vinograda te nekoliko drugih isprava.⁸⁷

Istovjetan proces demokratizacije zasigurno se odvijao i u hrvatskim istarskim komunama, ali su za njih nažalost, srednjovjekovne bilježničke knjige vrlo slabo sačuvane, pa je tako najstarija sačuvana tek ona porečkog bilježnika Antuna *de Teodorisa* za period od 1433. do 1487. godine, a potom i notarska knjiga bužetskog notara Martina Sotolića za razdoblje od 1492.-1517. godine.⁸⁸ No, uvid u dvije spomenute bilježničke knjige ukazuje na veliku raznovrsnost dokumenata koji su u njima zabilježeni (stotine kupoprodajnih ugovora, ugovora o prokuraturi, o mirazu, oporuke, kodicili, darovnice, inventari dobara, ženidbeni ugovori i drugo), kao i na društvenu raznolikost stranaka koje su sudjelovale u njihovu zapisivanju (*nobiles cives*, *nobiles domine*, *cives*, *habitatores*, *forenses*, brojni seljaci i imigranti iz krajeva pod udarom osmanlijskih vojski), pa se može reći da je *proces demokratizacije* u hrvatskom dijelu Istre, baš kao i u Dalmaciji, svoj vrhunac logički postigao u razdoblju od sredine do

⁸⁵ *Inventari*, dok. 41, str. 291-297.

⁸⁶ *Inventari*, dok. 41, str. 296-297.

⁸⁷ *Inventari*, dok. 40, str. 286.

⁸⁸ Za područje Bužestine sačuvane su još dvije notarske knjige – Ivana Nikole *da Oderzo* (*Iohannes Nicolaus quondam Cristophori*) iz razdoblja od 1457. do 1462. godine i Sebastijana *de Iermanisa* iz 1510.-1542. godine, ali one još uvijek nisu objelodanjene niti podvrgnute ozbiljnijoj znanstvenoj analizi. Josip Banić, *Buzetska komuna na kraju XV. i početkom XVI. stoljeća u zrcalu notarske knjige Martina Sotolića*, neobjavljeni diplomski rad, Zagreba: Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2014., str. 6.

kraja 15. stoljeća. Za područje Hrvatskog primorja, koje je bilo obilježeno dugotrajnom tradicijom glagoljaške pismenosti, podaci koji bi mogli omogućiti razmatranje procesa demokratizacije u pisanju privatno-pravnih isprava još su oskudniji. Ipak, određene naznake o tome da je i ovo područje proživljavalo isti proces, barem u gradovima na otoku Krku, pružaju bilježničke isprave koje će biti objelodanjene i u novom izdanju Kukuljevićeve *Acta Croatica*,⁸⁹ kao i prva sačuvana, u potpunosti pisana kurzivnom glagoljicom, notarska knjiga odnosno Notarski protokol Barića Bozanića iz Arhiva HAZU u Zagrebu, čije je kritičko izdanje za tisak nedavno pripremio Ivan Šutić.⁹⁰ Protokol sadrži 125 isprava na više od 90 folija vezane uz Vrbnik, ali i druga mjesta i gradove na Krku za razdoblje 1554.-1557., od kojih veći dio otpada na kupoprodajne ugovore (39), oporuke (11), ugovore o najmu (25) te ostale privatno-pravne dokumente kao što su ugovori o mirazu, isplati duga, inventari dobara, darovnice i druge vrste isprava.

Pored činjenice da izuzetno bogati fondovi arhivskog gradiva u istočnojadranskim komunama i gradovima, od kojih smo ovdje spomenuli samo neke, zorno svjedoče o procesu demokratizacije u pisanju privatno-pravnih isprava te da se ovaj proces može osvjedočiti i pratiti u statutima komuna i gradova, o njemu svjedoči i činjenica da prema kraju srednjeg vijeka dolazi do sve većeg opismenjivanja ne samo klerika nego i laika koji su bili sposobni sami sastaviti privatno-pravnu ispravu, primjerice oporuku ili inventar dobara. O sve snažnijem širenju opismenjivanja stanovnika zorno svjedoče česti potpisi egzaminatora (koji su dolazili iz redova komunalnog patricijata), ponekad nevješti, na kraju neke isprave, osnivanje *scola* (*schola*, *scuola*) u bilježničkim kancelarijama u kojima su podučavana djeca bogatijih stanovnika komuna i gradova, ali i statutarne odredbe koje ukazuju da su isprave ponekad sastavljale same zainteresirane stranke. Jednu od škola koje su vodili komunalni bilježnici, a koja je do sada bila nepoznata, u Poreču je 30-ih godina 15. stoljeća osnovao notar Antun *de Teodoris*. Tako se u nekoliko isprava koje je sastavio kao *data topica* spominje formula *Actum Parentii in scolis [mei notarii] infrascripti*,⁹¹ dakle škola koju je vodio notar Antun vjerojatno za djecu bogatijih patricija, trgovaca i drugih građana. Slične su se škole pojavljivale i stotinu godina ranije u drugim komunama, pa se tako u Splitu spominje *scola ad litteras addiscendas*, odnosno škola za učenje pisanja koju je početkom četrdesetih godina 14. stoljeća vodio splitski notar Ivan, sin pokojnog Čove iz Ankone.⁹² Zasigurno su škole koje su notari osnivali i vodili u istočnojadranskim gradovima i komunama imale veliki utjecaj ne samo na opismenjivanje urbanog stanovništva, na pojavu sve većeg broja notara domaćeg podrijetla u gra-

⁸⁹ *Acta croatica. Hrvatski spomenici*, sv. 1, prir. Stjepan Ivšić – Josip Bratulić, rukopis predan za tisak.

⁹⁰ Ivan Šutić, Notarski protokol Barića Bozanića. Najstarija glagoljska bilježnička knjiga iz Arhiva HAZU u Zagrebu (predano za tisak u *Starine HAZU*).

⁹¹ Državni arhiv u Pazinu, Istarski bilježnici, Antonius de Teodoris, fol. 3v.

⁹² *Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone od 1341. do 1344. godine*, prepisao Jakov Stipišić, regesta sastavio Ante Nazor, *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, sv. 53, Zagreb 2002., str. 49.

dovima i komunama, na snaženje kulture čitanja, već i na ovdje promatrani proces demokratizacije u pisanju privatno-pravnih isprava. Osobito zbog toga što su pojedine isprave (oporuke, neke ugovore, inventare dobara) mogli sastavljati pojedinci osobno, ako su bili pismeni. No, razmatranje uloge *scole* u svakodnevnom životu urbanih zajednica na našoj obali Jadrana zahtijeva dodatna istraživanja i zaslužuje posebnu pažnju hrvatske medievistike.

Zaključak

Potaknut idejom Samuela K. Cohna o *procesu demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava u bilježničkim kancelarijama u talijanskom gradu Sieni, u ovom sam radu pokušao pojasniti sam pojam *proces demokratizacije*, kao i uzroke koji su potaknuli njegov zamah od sredine 13. stoljeća i izazvali njegov procvat u kontinuitetu od sredine 13. do kraja 15. i početka 16. stoljeća u komunalnim i gradskim sredinama na istočnojadranskoj obali. Naime, kao što je poznato, usporedo s jačanjem notarijata kao institucije u gradovima i komunama na Apeninskom poluotoku, dolazi i do uspostave svjetovnih bilježničkih kancelarija u gotovo svim urbanim sredinama na istočnoj obali Jadrana, i to od Poreča do Kotora. Obzirom da je svjetovni notarijat bio javna služba kojoj je primarna klijentela stanovništvo pojedinih komuna i gradova, razumljivo je da su, za razliku od razdoblja ranog i početka razvijenog srednjeg vijeka, usluge ove ustanove počeli prihvaćati svi staleži naših komunalnih društava. Gotovo istovremeno s uvođenjem institucije bilježništva, u našim gradovima i komunama, baš kao i u talijanskim, započinje proces kodifikacije statuta kao temeljnih zakonika. Važno je istaknuti da su pojedine pravne konstitucije znatno pridonijele učvršćenju institucije notarijata već od sredine 13. stoljeća, a o važnosti notarijata u svakodnevnom životu stanovnika pojedinih urbanih sredina zorno svjedoče brojne statutarne odredbe koje jasno definiraju pravni i administrativni položaj bilježništva. Upravo su institucija notarijata i kodificiranje statuta dva osnovna čimbenika koja su predstavljala temelj za ono što u ovom radu nazivamo *proces demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava. Već u najstarijoj bilježničkoj građi pojedinih istočnojadranskih komuna i gradova iz druge polovice 13. stoljeća (primjerice Trogira i Dubrovnika) zamjećujemo veliku razliku u društvenoj pripadnosti klijenata u odnosu na ranije razdoblje. Od tog razdoblja zapisivanje privatno-pravnih isprava više nije bila samo privilegija elitnih slojeva urbanih društava, već se sve češće kao stranke pojavljuju građani, trgovci, obrtnici, stanovnici i stranci, dakle pripadnici onih društvenih staleža koji su činili srednji sloj urbanih društava ili su, kao *forenses*, bili izvan pravnog i društvenog sustava komuna ili gradova, a svoj su društveni i pravni identitet imali u nekim drugim urbanim sredinama. Svim istraživačima koji se služe notarskom građom poznato je da se količina bilježničkog arhivskog gradiva prema kraju srednjeg vijeka, tijekom 14. i 15. stoljeća, postojano povećava, jednako kao i broj privatno-pravnih isprava bilježenih za sve stanovnike, pa i za one iz sela u komunalnim distriktima. Svijest o nužnosti posjedovanja zapisanog

privatno-pravnog dokumenta, a po mogućnosti kopije koja se čuvala u kućama stranaka, stalno je jačala, a jedan od razloga tome bio je i sve zamršeniji društveni, politički i gospodarski svakodnevni život u urbanim sredinama. Naše komune, od Poreča do Kotora, nisu bile velike u europskim razmjerima, pa su uglavnom brojile između 3.000 i 5.000 stanovnika, a samo su Zadar i Dubrovnik u pojedinim razdobljima dosegнули brojku od oko 10.000 stanovnika, što ih je svrstavalo među veće europske gradove. No, već su i takve populacijske prilike nužno zahtijevale uredno bilježenje i svakodnevno zapisivanje niza privatno-pravnih isprava, što je rezultiralo činjenicom da su notari gotovo svakodnevno bilježili i po nekoliko kupoprodajnih ugovora, ugovora o mirazu, o prokuraturi, trgovačkih ugovora, ugovora o najmu zemlje, o prodaji kuća ili zemljišnih posjeda i druge isprave. Posljedično, i broj notara koji su većinom dolazili iz Italije, stalno se povećavao, ali se u 15. stoljeću, djelomično zbog osvješćivanja o potrebi školovanja domaćih ljudi i djelomice zbog sve brojnijih i učestalijih zahtjeva klijentele, trend polako usmjeravao u korist notara domaćeg podrijetla. Zato je u pojedinim gradovima i komunama, i to ne onima s najvećom populacijom (Poreč, Rab), s vremena na vrijeme, istovremeno djelovalo nekoliko desetaka bilježnika. Sve naprijed rečeno predstavlja segmente onoga što u ovom radu nazivamo *procesom demokratizacije*.

No, zašto je važan *proces demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava? Hrvatski, medievistima on je od neprocjenjive važnosti prije svega zbog činjenice da isprave zapisane u nebrojenim notarskim knjigama omogućuju cjelovitu ili djelomičnu rekonstrukciju historiografskih problema kojima se bave. Znanstveno istraživanje gospodarskih djelatnosti, društvenog života, javnog i privatnog života, obrtništva i trgovine i drugih aspekata srednjovjekovne komunalne svakodnevnice jednostavno ne bi bio moguć bez pojave i snaženja *procesa demokratizacije*, bez samosvjесnih odluka i potreba pojedinaca iz svih društvenih slojeva, od *nobiles cives* do *villani*, da posjeduju zapisani dokument o pravnom činu u kojem su sudjelovali. Osobna potreba i zakonska obveza bilježenja privatno-pravnih isprava dovela je do toga da se prema kraju srednjeg vijeka *proces demokratizacije* toliko proširio da gotovo da i nije bilo osobe čije ime nije bilo zabilježeno u notarskim knjigama. Time su, po prvi puta, gotovo svi stanovnici ovih urbano-ruralnih sredina izašli imenom (i prezimenom) iz povijesne anonimnosti, a koja je bila uobičajena za pripadnike njihovih staleža u ranijim razdobljima srednjega vijeka. Zanimljivo je spomenuti da je jačanju *procesa demokratizacije* značajno pridonio i jedan katastrofalan događaj – pojava kuge, Crne smrti, koja je poharala Europu od Sicilije do Skandinavije u razdoblju od 1347. do 1351. godine. Naime, već tijekom te kužne epidemije, a osobito tijekom onih kasnijih u 14. i 15. stoljeću, započeo je i procvat u pisanju oporuka koje su notari, zbog brojnosti, počeli zapisivati u zasebne knjige zvane *Libri testamentorum*. Imajući u vidu značaj nasljednog prava i pobožnosti pojedinaca u to doba, bilježenje ili osobno zapisivanje posljednjih volji, a odmah potom i inventara dobara, postali su toliko uobičajeni da gotovo i nije bilo osobe koja bi propustila sastaviti svoju oporuku. Kako su u oporukama najčešće sadržani vrlo važni podatci, pa su uz ime oporu-

čitelja, zapisana i imena članova uže i šire obitelji, profesija i društveni status testatora, njihov sadržaj značajno je pridonio procvatu procesa demokratizacije. Brojni brevijari, sačuvani u bilježničkim knjigama svih naših komuna i gradova, zorno svjedoče da se proces demokratizacije i s obzirom na oporuke proširio među seoskim stanovništvom u distriktima. Zbog svega navedenog možemo zaključiti kako je *proces demokratizacije* u pisanju privatno-pravnih isprava kao povijesni fenomen kraja razvijenog i cijelog kasnog srednjeg vijeka omogućio medievistima uočavanje novih istraživačkih tema ili detaljnije razmatranje dosada slabo istraženih ili neistraženih aspekata srednjovjekovlja kao što su problematika svakodnevnice, pobožnosti, razine materijalne kulture, migracijskih kretanja i slično. U svakom slučaju porast broja takvih isprava, raznolikost njihova sadržaja te spolna, profesionalna ili društvena raznolikost osoba involviranih u sadržajima privatno-pravnih isprava omogućili su produbljivanje naših spoznaja o političkom, gospodarskom, religioznom, društvenom ili demografskom životu srednjovjekovnih istočnojadranskih komuna i gradova.

Zoran Ladić

Regarding the Process of Democratisation in Writing of Late Medieval Private Legal Documents in the Eastern Adriatic Communes

Summary

In the first part of the article the author examines the factors that influenced the significant increase in the number of private documents written by notaries from the second half of the thirteenth until the end of the fifteenth century in all communal centres on the Eastern Adriatic coast – from Poreč to Kotor. In contrast to the period from the ninth to the beginning of the thirteenth century, when private documents were recorded exclusively for individuals belonging to the elite layers of Eastern Adriatic urban societies, the period of the last decades of the High Middle Ages and the entire period of the Late Middle Ages was characterised by continuous growth in the number of private documents for both male and female, poor and rich, citizens and inhabitants, the domicile population and foreigners. Starting from the end of the thirteenth century, the practice of recording private documents spread even to the rural areas belonging to the Adriatic communes, and with each passing decade more and more villagers (*villici, villani*) travelled from their villages in districts to cities in order to record certain private documents. Inspired by the research done on the Italian city of Siena by Samuel K. Cohn, the author accepts the term “process of democratisation” as the most appropriate in defining that historical process which enables the analysis of various topics related to social, economic, religious and other aspects of daily life in communal – rural and urban – societies on the Eastern Adriatic coast. The author concludes that the “process of democratisation” in recording private documents was the consequence of two main factors: the significant growth in the number of Italian notaries (from the fourteenth century onwards, Croatian notaries also studied in Bologna or Padua) employed by communal and urban civil authorities, as well as the codification of statute laws that started from the second half of the thirteenth century. Statute laws were particularly important, since they contained different paragraphs related to various fields of private law that obliged all adult individuals, regardless of their social status and gender, to possess written confirmation of their important dealings, such as, for instance, various business contracts. One of the consequences of the “process of democratisation” was the fact that in the fourteenth and especially in the fifteenth century there were almost no adult men or women who did not compose some document, at least their last wills, in the form of testaments or breviaries (*breviarium*), and inventories of goods in one of the many notary offices situated all over cities. Therefore, the period of anonymous masses or individuals with no name was over. It may be concluded that the “process of democratisation” in the writing of private documents in notary offices opened the door wide for the research of many specific scholarly fields related to the period from the middle of the thirteenth to the end of the fifteenth century.

Key words: the Late Middle Ages, democratisation, Eastern Adriatic urban societies, notariate, city statutes